

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ
ਪ੍ਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ
ਤੇ ਭਗਤ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ ਤੇ ਭਗਤ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ :

ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ

Page 2

GURBANI VICH PURANIK PATAR TE BHAGAT
(By Sohan Singh Sital)

© ਲੇਖਕ

ਮੁੱਲ : 60 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਿੰਟਰ:
ਜੀ. ਐਸ. ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ
ਮਾਲਕ : ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ,
ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ-2.

Page 3

ਮੁਖ-ਬੰਦ

ਮੇਰਾ ਪਾਠਕ ਇਹ ਸਵਾਲ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ 'ਨਾਵਲ' ਲਿਖਣੇ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, 'ਦਿਲੀ ਲਗਨ'। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਢਾਡੀ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧੈਨ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਜੋ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਕਿ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚ ਜਾਪੇਗਾ, ਮੈਂ ਓਹੀ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਨਾਲੇ ਅੱਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਜੁੱਗ ਵਿਚ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਕੌਣ ਮੰਨੇਗਾ। ਸੋ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ 4

ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ, ਮੈਂ ਅੱਠਾਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਛਾਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਉਹ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਆਮ ਲਿਖਦੇ, 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ' ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।' ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਔਖੀ, ਸੰਮਤ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ, ਜਾਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੜਕਿਆ।

ਅਖੀਰ, ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮੇ' ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਲਏ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ, ਤਿੰਨ ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸ, ਤੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ। ਇਹ ਭਾਗ ਸ: ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ (ਮਾਲਕ ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ) ਨੇ ਛਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮਗਰਲੇ ਚਾਰੇ ਭਾਗ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਛਾਪਣੇ ਪਏ। ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰਾ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤੇ ਕੁਛ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਤਿੱਜੇ, ਚੌਥੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੂਰਨ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਹੈ।

ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ ਛਪਣ ਪਿਛੋਂ ਪਾਠਕ ਜੋ ਜੋ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਗਏ,

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆਏ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਹਰ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਕੁਛ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖ ਭਈ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਹੈ। ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਕਰ ਜਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਛ ਲਿਖ।”

ਮੈਂ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। (ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੁਛ ਵਡੇਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।)

ਉਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਇਹ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਪੁਸਤਕ “ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ ਤੇ ਭਗਤ” ਕੁਛ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਅਗਾਂਹ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ “ਸਿੰਘ ਬੁੱਕੇ” ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਢੇਰ ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਵਿਚੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਗਾ, ਉਹ ਆਪੇ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਉਤੇ
ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਫ਼ਤਹਿ।

ਸੀਤਲ ਭਵਨ,

ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ-੨

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ'

1-11-85

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ

ਤੇ ਭਗਤ

(ਅੱਖਰ ਕਰਮ ਅਨਸਾਰ)

ਉਗ੍ਰਸੈਨ—ਇਹ 'ਮਥਰਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਆਹੁਕ' ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪਵਨ ਰੇਖਾ' (ਕਾਸ਼ਯਾ) ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ 'ਕਰਣੀ' ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਪੀ ਪੁੱਤਰ 'ਕੰਸ' ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਈ।

ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ 'ਦੇਵਕ' ਦੀ ਲੜਕੀ 'ਦੇਵਕੀ' ਆਪਣੀ ਧੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਲੀ ਸੀ। ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਫਿਰ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਉਧਉ—ਵੇਖੋ ਉਧਵ।

ਉਮਾਪਤਿ—ਉਮਾ (ਪਾਰਵਤੀ) ਦਾ ਪਤੀ 'ਸ਼ਿਵ ਜੀ'।

ਉਧਵ—(ਉਧੋ) 'ਦੇਵ ਭਾਗ' ਯਾਦਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚਾਚਾ ਤੇ ਭੇਤੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਗੋਪੀਆਂ ਤੱਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਏਹਾ ਪ੍ਰਚਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਅਸਟਧਾਤ—ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੱਠ ਧਾਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ :
ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ, ਜਿਸਤ, ਪਾਰਾ, ਕਲੀ, ਲੋਹਾ ਤੇ ਸਿੱਕਾ।

ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਧਾਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ : ਖੱਲੜੀ, ਰੋਮ, ਲਹੂ, ਨਾੜਾਂ, ਹੱਡੀਆਂ, ਪੱਠੇ, ਚਰਬੀ, ਤੇ ਵੀਰਜ । ਕੁਛ ਵਿੱਦਵਾਨ ਇਹ ਅੱਠ ਮੰਨਦੇ ਹਨ : ਰਸ, ਲਹੂ, ਮਾਸ, ਚਰਬੀ, ਹੱਡੀਆਂ, ਮਿਝ, ਵੀਰਜ ਤੇ ਬਲ ।

ਅਹਲਿਆ—ਇਹ 'ਵ੍ਰਿਧਾਸ਼੍ਰੁ' ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ 'ਗੌਤਮ ਰਿਖੀ' ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਸੀ । ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬਰਮਾ' ਨੇ ਇਹਾ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਬਣਾਈ ਸੀ । 'ਇੰਦਰ' ਦੇਵਤਾ ਇਸ ਉਤੇ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਰਿਖੀ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਆਇਆ । ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ 'ਹਜ਼ਾਰ ਭਗ ਵਾਲਾ' ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ । ਤੇ ਅਹਲਿਆ ਗੌਤਮ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ 'ਸਿਲ' ਬਣ ਗਈ । ਪਿਛੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਰਨ ਛੁਹਾਂ ਕੇ ਅਹਲਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ।

ਅਹੋਈ—'ਅਹਿਵੰਸ਼' ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਦੇਵੀ । ਅੱਸੂ ਦੇ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੰਨਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਂ ਕੇ, ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਤੇ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ । ਫਿਰ ਕੱਤਕ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਜਲ-ਪਰਵਾਹ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜ਼ਿਲਾ ਮਥਰਾ ਵਿਚ 'ਰਾਧਾ ਕੁੰਡ' ਉਤੇ ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਅੱਠ ਨੂੰ 'ਅਹੋਈ' ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਅਕਰੂਰ—(ਅਕੂਰ) ਇਹ ਯਾਦਵ ਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ਼੍ਰਵਲਕ' ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗਾਂਦਿਨੀ' ਸੀ । ਕੰਸ ਵੱਲੋਂ ਜੇਗ ਦਾ ਨਿਉਂਦਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਨੂੰ

ਗੋਕਲ ਤੋਂ ਮਥਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਅਜਰਾਈਲ—ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨਸਾਰ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਜੋ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਕਢਦਾ ਹੈ। ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ। ਜਮਰਾਜ।

ਅਜਾਮਲ—‘ਕਨੌਜ’ ਦਾ ਇਕ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਬ੍ਰਹਿਮਣ। ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਸ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਨਾਰਾਇਣ’ ਸੀ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ‘ਨਾਰਾਇਣ’ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। (ਭਾਗਵਤ)।

ਅਜੈ—(ਰਾਜਾ ਅਜ) ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਦਾਦਾ।

‘ਇੰਦੁਮਤੀ’ ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਵੰਬਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ‘ਰਘੁ’ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜ (ਅਜੈ) ਨੂੰ ਵਰਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ‘ਅਜ’ ਦਾ ਦਸ਼ਰਥ, ਤੇ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਹੋਇਆ। ਇੰਦੁਮਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਤ ਰਾਣੀ ਇੰਦੁਮਤੀ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਜ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦਾ ਮਰਿਆ।

ਅਠਸਠ ਤੀਰਥ—(ਅਠਾਹਟ ਤੀਰਥ)। ‘ਮਤਸਯ ਪੁਰਾਣ’, ‘ਭਵਿਸ਼ਯ ਪੁਰਾਣ’ ਤੇ ‘ਕਪਲ ਤੰਤ੍ਰ’ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਫਰਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਠਾਹਟ ਤੀਰਥ ਇਹ ਹਨ। ਓਅੰਕਾਰ, ਅਯੋਧਯਾ, ਅਵੰਤਿਕਾ, ਏਰਾਵਤੀ, ਸ਼ਤਦ੍ਰੂ, ਸਰਸਵਤੀ, ਸਰਯੂ, ਸਿੰਧੂ, ਸ਼੍ਰਿਪਾ, ਸ਼ੋਣ, ਸ਼੍ਰੀਸ਼ੈਲ, ਸ਼੍ਰੀ ਰੰਗ, ਹਰਿਦਵਾਰ, ਕਪਾਲਮੋਚਨ, ਕਪਿਲੋਦਕ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕਾਂਚੀ, ਕਾਲੰਜਰ, ਕਾਵੇਰੀ, ਕੁਰੁਛੇਤਰ, ਕੇਦਾਰ ਨਾਥ, ਕੌਸ਼ਿਕੀ, ਗਯਾ, ਗੋਕਰਣ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਗੋਮਤੀ, ਗੋਵਰਧਨ, ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ, ਗੰਡਕਾ, ਘਰਘਰਾ, ਚੁਰਮਨ-

ਵਤੀ, ਚਿਤ੍ਰਕੂਟ, ਚੰਦ੍ਰਭਾਗਾ, ਜਗੰਨਾਥ, ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ, ਤਪਤੀ, ਤਾਮਰਪਰਣੀ, ਤੁੰਗਭਦ੍ਰਾ, ਦਸ਼ਾਸ਼੍ਰਮੇਧ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ, ਦਵਾਰਿਕਾ, ਧਾਰਾ, ਨਰਮਦਾ, ਨਾਗਤੀਰਥ, ਨੈਮਿਸ਼, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ (ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਸੰਗਮ), ਪ੍ਰਿਥੁਦਕ, ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਭਦ੍ਰੇਸ਼੍ਵਰ, ਭੀਮੇਸ਼੍ਵਰ, ਭ੍ਰਿਗੁਤੁੰਗ, ਮਹਾਕਾਲ, ਮਹਾਬੋਧਿ, ਮਥਰਾ, ਮਾਨਸਰੋਵਰ, ਮਾਯਾਪੁਰੀ, ਮੰਦਾਕਿਨੀ, ਯਮੁਨਾ, ਰਾਮੇਸ਼੍ਵਰ, ਵਿਤਸਤਾ, ਵਿੰਧਯਾ, ਵਿਪਾਸ਼, ਵਿਮਲੇਸ਼੍ਵਰ, ਵੇਣਾ, ਵੇਤ੍ਰਵਤੀ, ਵੈਸ਼ਨਵੀ, ਵੇਦਯਨਾਥ।

ਅਭੀਚ ਪੁਰਬ—(ਅਭਿਜਿਤ) ਨਾ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਉਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛੱਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ।

ਅਰਜਨ—ਰਾਜਾ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁੰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਈ। 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੋਟੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਧਨਖ-ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਪਾਂਡੂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਂਡੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਰੁਣ—ਸੂਰਜ ਦਾ ਰਥਵਾਨ। ਇਹ 'ਵਿਨਤਾ' ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਕੱਜ਼ਯਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ 'ਗਰੜ' ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਮਰ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵ ਪਿੰਗਲਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਤਰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਆਂਡਾ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਪਿੰਗਲਾ ਜੰਮਿਆਂ ਸੀ। ਅਰੁਣ ਦੇ ਘਰ 'ਸ਼ਯੋਨੀ' ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ 'ਸੰਪਾਤੀ' ਤੇ 'ਜਟਾਯੂ'।

ਅਵਸਥਾ ਚਾਰ—ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾ।

ਅਵਤਾਰ—ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਵੱਡੇ ਤੇ ਚੋਟਾਂ ਉਪ

(ਛੋਟੇ) ਅਵਤਾਰ (ਕੁੱਲ ਚੌਵੀ) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਹਨ :—ਮੱਛ, ਕੱਛੂ (ਕੱਛੂਕੁਮਾ), ਵਿਰਾਹ (ਸੂਰ), ਨਰਸਿੰਘ, ਵਾਮਨ (ਵਉਣਾ), (ਇਹ ਸਤਜੁਗ ਦੇ), ਪਰਸਰਾਮ, ਰਾਮਚੰਦਰ (ਤ੍ਰੇਤੇ ਦੇ), ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਦੁਆਪਰ ਦੇ), ਬੁਧ ਤੇ ਕਲਕੀ (ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ) । ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਤੇ ਦਸਵਾਂ 'ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ' (ਨਿਹਕਲੰਕ) ਅਜੇ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਚੌਦਾਂ ਉਪ (ਛੋਟੇ) ਅਵਤਾਰ ਹਨ : ਮੋਹਨੀ, ਬਲਰਾਮ, ਨਾਰਦ, ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ, ਕਪਿਲ, ਵਯਾਸ, ਪ੍ਰਿਥੂ, ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ, ਨਰ, ਨਾਰਾਇਣ, ਹਯਗ੍ਰੀਵ, ਵੈਵਸ੍ਵਤਮਨੁ, ਹੰਸ ਤੇ ਧਨੰਤਰ ।

ਆਸਣ—ਬੈਠਣ ਦਾ ਬਸਤਰ, ਜਾਂ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਾਲਾ । ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ੮੪ ਆਸਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਉੱਤਮ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ।

੧. ਸਿੱਧਾਸਨ—ਦੋਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਮਲ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰਸਤੇ (ਗੁਦਾ ਤੇ ਲਿੰਗ) ਰੋਕ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ।

੨. ਪਦਮਾਸਨ—ਸੱਜੇ ਪੱਟ ਉਤੇ ਖੱਬਾ ਤੇ ਖੱਬੇ ਉਤੇ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ।

੩. ਸਿੰਹਾਸਨ—ਮਲ ਮੂਤਰ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਿਉਣ ਉੱਪਰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਗਿੱਟੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੇ ਬੈਠਣਾ, ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਪਰ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਨੱਕ ਦੀ ਨੱਕ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਉਣੀ ।

੪. ਭਦ੍ਰਾਸਨ—ਪਦਮਾਸਨ ਵਾਂਗ ਬੈਠ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਫੜਨ ਨਾਲ ਇਹ ਭਦ੍ਰਾਸਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ

ਆਸਣ ਹਨ ।

ਆਸਰਮ ਚਾਰ—ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਆਸਰਮ ।

ਅੰਗਰੈ—ਅੰਗਿਰਾ, ਜੋ ਸੱਤ ਵੱਡੇ ਰਿਖੀਆਂ ਤੇ ਦਸ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ 'ਰਿਗ ਵੇਦ' ਦੇ ਕਈ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਆਹੁਤੀ' ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਹਨ । ਕੁਛ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਬਰਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਕੁਛ ਵਿਦਵਾਨ ਅੰਗਿਰਾ ਨੂੰ 'ਉਰੂ' ਤੇ 'ਆਗਨੇਯੀ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ, ਸ੍ਰਧਾ, ਤੇ ਸ੍ਰਧਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ । ਉਤਬਯ, ਵਿਹਸਪਤਿ ਤੇ ਮ੍ਰਿਕੰਡੁ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ । ਭਾਨੁਮਤੀ, ਰਾਕਾ, ਸਿਨੀਵਾਲੀ, ਅਚਿੰਸਮਤੀ, ਹਵਿਸ਼ਮਤੀ, ਤੇ ਪੁਨਯਜਨਿਕਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਸਨ । 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਗਨੀ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੁਭਾ' ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ ।

ਅੰਬਰੀਕ—(ਅੰਬਰੀਸ਼, ਅੰਬਰੀਖ) 'ਭਾਗਵਤ' ਤੇ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਾਭਾਗ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਪਰ 'ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬਰੀਕ 'ਪ੍ਰਸ਼੍ਰਕ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦਾ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸੀ । ਉਹ ਰਾਜਾ 'ਇਖਵਾਕ' ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਅਠਾਈਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੀ ।

ਰਾਜਾ ਅੰਬਰੀਕ ਕੱਤਕ ਦੀ ਦਵਾਦਸੀ ਨੂੰ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਉਪਾਰਣ ਵਾਲਾ (ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ) ਸੀ, ਜਾਂ 'ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ' ਰਿਖੀ ਆ ਗਿਆ । ਅੰਬਰੀਕ ਨੇ ਆਦਰ ਵਜੋਂ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭੋਜਨ

ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕੋ, ਮੈਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।' ਪਰ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਦੇਰ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਪ੍ਰੇਰਤ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ, ਸਮਾਂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ, ਅੰਬਰੀਕ ਨੇ ਵਰਤ ਖੁਲ ਲਿਆ। ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਜਟਾ ਪੁੱਟ ਕੇ ਇਕ 'ਤੇਜ ਪੁੰਜ ਪੁਰਖ' ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਅੰਬਰੀਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜਿਆ। ਅੰਬਰੀਕ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ' ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਅੰਬਰੀਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੇਜ ਪੁੰਜ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਅੰਤ ਅੰਬਰੀਕ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ।

'ਲਿੰਗ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਇਉਂ ਲਿਖੀ ਹੈ :— ਅੰਬਰੀਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਉਤੇ 'ਨਾਰਦ' ਤੇ 'ਪਰਵਤ ਰਿਖੀ' ਦੋਵੇਂ ਮੋਹਤ ਸਨ। ਅੰਬਰੀਕ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰ ਮੰਗੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਰ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਵ. ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋ ਗਏ। 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨੇ ਵਰਮਾਲਾ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ' ਦੇ ਗਲ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਨਾਰਦ ਤੇ ਪਰਵਤ ਰਿਖੀ ਨੇ ਅੰਬਰੀਕ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਤੂੰ ਸਦਾ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਰਹੇਂਗਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਭਗਤ ਅੰਬਰੀਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ 'ਸੁੰਦਰਸ਼ਨ' ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਨਾਰਦ ਤੇ ਪਰਵਤ ਰਿਖੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਅੰਬਰੀਕ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪਏ, ਤਾਂ ਬਚਾਉ ਹੋਇਆ।

ਈਸਰ—ਈਸ਼ਵਰ । ਸ਼ਿਵ । ਬ੍ਰਹਿਮਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤਿਆਂ
(ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਬਰਮਾ, ਸ਼ਿਵ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ । ੨. ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਮੱਤ
ਦਾ ਇਕ ਜੋਗੀ ।

ਇੰਦ—ਇੰਦਰ—ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ । ਵਰਖਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਏਸੇ ਦੇ ਵੱਸ
ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇੰਦਰੇ ਦਸ—ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ (ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਜੀਭ, ਨਾਸਾਂ ਤੇ
ਖਲੜੀ) । ਤੇ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੇ (ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਮੂੰਹ, ਗੁਦਾ ਤੇ
ਲਿੰਗ) ।

ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਸੁਖਮਨ—ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾੜੀਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ
ਸਵਾਸ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ ਜੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸਹਿਸਬਾਹੁ—ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੁ—ਹੈਵਯ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਸੀ ।
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲਾ ਲਿਖਿਆ
ਹੈ । ਇਹ ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਕ੍ਰਿਤਵੀਰਯ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਇਸ
ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਰਤਵੀਰਯ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ
'ਅਰਜਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਮਾਹਿਸ਼ਮਤੀ ਨਗਰੀ ਦਾ
ਰਾਜਾ ਤੇ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ
ਪਚਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ।

'ਬ੍ਰਹਮਵੈਵਤਯ' ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੁ
ਸਨਾ ਸਮੇਤ 'ਜਮਦਗਨਿ' ਰਿਖੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਗਿਆ । ਰਿਖੀ
ਨੇ ਕਪਿਲਾ (ਕਾਮਧੇਨ) ਗਊ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਦੀ
ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਦਾਵਤ ਕੀਤੀ । ਰਾਜੇ ਨੇ ਗਊ ਮੰਗੀ । ਰਿਖੀ ਦੇ
ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਉਤੇ, ਰਾਜੇ ਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਗਊ ਖੋਹਣੀ ਚਾਹੀ ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੈਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਰਾਜਾ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਰਿਖੀ ਜਮਦਗਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਜਮਦਗਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸਰਾਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰਸਰਾਮ ਦੀ ਮਾਂ 'ਰੇਣਕਾ' ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲਾਪ ਕੀਤਾ। ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਸਹਿਸਰਬਾਹੂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ, ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਇੱਕੀ ਵਾਰ ਛੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ।

ਸੱਤ ਸਮੁੰਦ—ਪੁਰਾਣਾ ਅਨਸਾਰ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ (ਸਾਗਰ) ਇਹ ਹਨ :—

੧. ਦੁੱਧ ਦਾ, ੨. ਦਹੀਂ ਦਾ, ੩. ਘਿਉ ਦਾ, ੪. ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਦਾ, ੫. ਸ਼ਹਿਦ ਦਾ, ੬. ਮਿੱਠੇ ਪਾਣੀ ਦਾ, ੭. ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਦਾ। ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਦੀਪ (ਟਾਪੂ) ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ—ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਲੱਧਾ ਉਪਕਾਰੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ੀ ਦੁਆਈ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਨੂੰ ਬਲਵੰਡ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸਨਕਾਦਿਕ—ਸਨਕ ਆਦਿਕ :—ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ, ਸਨਾਤਨ ਤੇ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਨਿਆਸੀ ਫਿਰਕੇ—ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਸ ਫਿਰਕੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ :—ਤੀਰਥ, ਆਸ਼ਰਮ, ਬਨ, ਆਰੰਨਯ, ਗਿਰਿ, ਪਰਬਤ, ਸਾਗਰ, ਸਤਸ੍ਵਤ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੁਰੀ ।

ਸ਼੍ਰੀ—ਲਛਮੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ । ਆਦਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ਾਸਤਰ ਛੇ—੧. ਪੂਰਵ ਮੀਮਾਸਾ, ਕਰਤਾ ਜੈਮਨ ਰਿਖੀ । ੨. ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਕਰਤਾ ਕਣਾਦਿ ਮੁਨੀ । ੩. ਨਯਾਇ, ਕਰਤਾ ਗੋਤਮ ਰਿਖੀ । ੪. ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ (ਪਾਤੰਜਲ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਕਰਤਾ ਪਾਤੰਜਲ ਰਿਖੀ । ੫. ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕਰਤਾ ਕਪਲ ਮੁਨੀ । ੬. ਵੇਦਾਂਤ, ਕਰਤਾ ਵੇਦ ਵਿਆਸ । ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਬਰੀਕੀ ਤਕ ਗਏ ਹਨ । ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ । ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਸਾਗਰ ਸੱਤ—ਵੇਖੋ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦ ।

ਸਾਰਦ—ਸਾਰਦਾ ਦੇਵੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਰਦਾਤੀ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ—ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ-ਗੰਡਕੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਮ ਸ਼ਾਲ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ ਪਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਗੰਡਕੀ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਗੋਲ ਪੱਥਰ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਚੱਕਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸਿੱਧ ਚੌਰਾਸੀ—ਗੋਰਖ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧ ਇਹ ਹਨ :
ਉਰਮਿ, ਅਸੁਨਾਥ, ਅਸੁਰਵਿਨਾਸੀ, ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦੀ, ਅਬਿਨਾਸੀ,
ਅਮਰ ਨਿਧਿ, ਅਮ੍ਰਿਤਭੋਗੀ, ਆਨੰਦਰੂਪੀ, ਆਪਸੂਰੂਪੀ, ਐਘੜ,

ਈਸ਼ਰ (ਈਸ਼ੁਰ), ਏਕਰੰਗੀ ਏਕਾਂਗੀ, ਏਕਾਂਤਵਾਸੀ, ਸਮਾਰਤ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਸਾਗਰ, ਸਿੱਧਸੈਨ, ਸ਼ੀਤਲ, ਸੁਰਤਿ ਸਿੱਧ, ਸ਼ੰਕਰ, ਸੰਭਾਲਕਾ, ਸੰਭੂ, ਸੁਰਸਿੱਧ, ਹਰਸ਼ਨਿਧਿ, ਹਨੀਫਾ, ਕਨਕ, ਕਮਲਸੈਨ, ਕਰਮਨਾਸੀ, ਕਲਾਵਿਲਾਸੀ, ਕਲੇਸ਼ਨਾਸੀ, ਕਾਲੇਂਦ੍ਰ, ਕੇਲਿਕਰਨ, ਕੇਵਲਕਰਮੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰ, ਖਲਕਨਿਧਿ, ਖਿੰਬੜ, ਗਗਨਵਾਸੀ, ਗਿਰਿਧਰ, ਗਿਰਿਬੰਧ, ਗੁਫਾਬਾਸੀ, ਗੋਪਾਲ, ਗੋਵਰਧਨ, ਘਨਾਨੰਦੀ, ਚਤੁਰਬੇਨ, ਚਲਨਿਧਿ, ਜਾਲਕ, ਜੋਗਅਨੂਪੀ, ਜੋਤਿ-ਮਗਨ, ਜੋਤਿਲਗਨ, ਝੰਗਰ, ਤਪਨ, ਤਰੰਗੀ, ਦਰਸ਼ਨਜੋਤਿ, ਦੁੱਖਨਾਸੀ, ਧੂਰਮ, ਨਿਤਯਸਿੱਧ, ਨਿਰਤ, ਪਰਵਤ, ਪਲਕਨਿਧਿ, ਪਲਾਸਭੋਗੀ, ਪੂਰਨ, ਪ੍ਰਾਣਨਾਥ, ਬਿਹੰਗਮਜੋਗੀ, ਬਿੰਬਸਾਰ, ਬਿਮਲਜੋਤਿ, ਬ੍ਰਹਮ, ਬ੍ਰਹਮਭੋਗੀ, ਬ੍ਰਹਮਯੋਗੀ, ਭਰਥਰਿ, ਭੂਤਨਾਥ, ਭੰਗਰ, ਮਹਾਯੋਗੀ, ਮਗਨਧਾਰ, ਮੁਕਤੋਸ਼੍ਵਰ, ਮੂਲਮੰਤ੍ਰੀ, ਯੋਗਨਿਧਿ, ਰਾਮਸਿੱਧ, ਚੰਗਨਾਥ, ਲੋਹਾਰੀਪਾ, ਲੰਗਰ, ਵਿਸ਼ਨੁਪਤਿ, ਤੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਕਰਮੀ ।

ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਠਾਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ । ੧. ਅਣਿਮਾ (ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਵਾਂਗ ਛੋਟਾ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੨. ਮਹਿੰਮਾ (ਸਬੂਲ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੩. ਗਰਿਮਾ (ਭਾਰਾ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੪. ਲਘਿਮਾ (ਹੌਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੫. ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਇੱਛਿਆ ਅਨਸਾਰ ਸਭ ਕੁਛ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ) ੬. ਪ੍ਰਕਾਰਮਯ (ਇੱਛਿਆ ਅਨਸਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਣਾ, ਜਾਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੭. ਵਸੀਕਰਣ (ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣਾ), ੮. ਈਸ਼ਤਾ (ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰਚਣ ਤੇ ਖੈ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ), ੯. ਅਨਰੂਪੀ (ਭੁੱਖ ਤੇਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੧੦. ਸ੍ਵਣ ਸਿੱਧੀ

(ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਸੁਣ ਲੈਣਾ), ੧੧. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਧੀ (ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖ ਲੈਣਾ), ੧੨. ਮਨੋਬੋਗ ਸਿਧੀ (ਮਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਨਸਾਰ ਹਰ ਥਾਂ ਪੁੱਜ ਜਾਣਾ), ੧੩. ਕਾਮਰੂਪ ਸਿਧੀ (ਇੱਛਿਆ ਅਨਸਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਣਾ), ੧੪. ਪਰਕਾਯ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਿਧੀ (ਭੂਤ ਵਾਂਗ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਣਾ), ੧੫ ਸਵਛੰਦ ਮ੍ਰਿਤਯੂ (ਇੱਛਿਆ ਅਨਸਾਰ ਦੇਹ ਤਿਆਗਣਾ), ੧੬. ਸੁਰ ਕਰੀੜਾ ਸਿਧੀ (ਅਪੱਛਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਸਤ ਕਰਦੇ ਵੇਖਣਾ), ੧੭. ਸੰਕਲਪ ਸਿਧੀ (ਦਿਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੧੮. ਅਪ੍ਰਹਤਿਗਤਿ ਸਿਧੀ (ਜਿਥੇ ਇੱਛਿਆ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਝੱਟ ਪੱਟ ਪੁੱਜ ਜਾਣਾ) ।

ਸਿਮਰਤੀਆਂ—ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਤਾਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਚਾਰ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਉਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਇਕੱਤੀ ਹੋ ਗਈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਮਨੂ ਸ੍ਰਿਰਤੀ' ਹੈ । ੧. ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ੨. ਯਾਗਯਵਲਕਯ, ੩. ਲਘੁਅਤ੍ਰਿ, ੪. ਅਤ੍ਰੀ, ੫. ਵਿਧਅਤ੍ਰਿ, ੬. ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ੭. ਲਘੁਹਾਰੀਤ, ੮. ਵਿਧ ਹਾਰੀਤ, ੯. ਐਸ਼ਨਸ, ੧੦. ਐਸ਼ਨਸ ਸਹਿਤਾ, ੧੧. ਆਗਿਰਸ, ੧੨. ਯਮ, ੧੩. ਆਪਸਤੰਬ, ੧੪. ਸੰਵਰਤ, ੧੫. ਕਾਤਯਾਯਨ, ੧੬. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤ, ੧੭. ਪਾਰਾਸ਼ੁਰ, ੧੮. ਵਿਹਤ ਪਾਰਾਸ਼ੁਰੀ, ੧੯. ਵਿਆਸ, ੨੦. ਲਘੁ ਵਿਆਸ, ੨੧. ਸੰਖ, ੨੨. ਲਿਖਤ, ੨੩. ਦਕ, ੨੪. ਗੋਤਮ, ੨੫. ਵਿਧ ਗੋਤਮ, ੨੬. ਸਾਂਤਾਤਪ, ੨੭. ਵਾਸ਼ਿਸ਼ਟ, ੨੮. ਪੁਲਸਤਯ, ੨੯. ਬੁਧ,

੩੦. ਕਸਪ, ੩੧. ਨਾਰਦ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ।

ਸਿਵ=ਸ਼ਿਵ—ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਪਤੀ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਮਹੇਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਦੇਉ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ ਜੀ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ।

ਸੀਤਾ—ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ । ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੱਗ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜਾ ਸੀਰਧੂਜ ਨੇ ਹਲ ਚਲਾਇਆ, ਤਾਂ ਹਲ ਦੇ ਸਿਆੜ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੰਨਿਆਂ ਪਰਗਟ ਹੋਈ । ਉਹ ਹਲ ਦੀ ਸੀਤਾ (ਸਿਆੜ) ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੀਤਾ' ਪੈ ਗਿਆ । ਰਾਜਾ 'ਜਨਕ' ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ 'ਸੁਨਯਨਾ' ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਜਨਕਜਾ' (ਜਨਕ ਦੀ ਧੀ) ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਭੂਮਜਾ' ਜਾਂ 'ਅਯੋਨੀਜਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੋਨੀ (ਪੇਟ) ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਲਊ (ਲਵ) ਤੇ ਕੁਸੂ (ਕੁਸੁ) ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ । (ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਪੜ੍ਹੋ ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ।)

ਸੀਤਲਾ—ਸ਼ੀਤਲਾ—ਚੀਚਕ ਦੀ ਦੇਵੀ । ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਖੇਤੇ ਦੀ ਅਸਵਾਰੀ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਝਾੜੂ, ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਛੱਜ ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੀਤਲਾ ਅਸ਼ਟਮੀ, (ਚੇਤ ਵਦੀ ਅੱਠ) ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖਾਸ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਸੁੱਕ—ਸੁਕਦੇਉ—ਸੁਕਦੇਵ—ਵਿਆਸ ਮੁਨੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ । ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਕਦੇਵ ਰਿਖੀ । ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਆਸ ਮੁਨੀ

ਹਵਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਰਣੀ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਘਸੋਂ ਕੇ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ' ਅਪੱਛਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਗਈ। ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਆਸ ਦਾ ਵੀਰਜ ਅਰਣੀ 'ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਮੁਨੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਤੋਤਾ ਬਣ ਕੇ ਉਡ ਗਈ। ਅਰਣੀ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਆਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੁਕ' (ਸੁਕਦੇਵ) ਰਖਿਆ। 'ਸੁਕ' ਦਾ ਅਰਥ ਤੋਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਪਾਸੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਹੋਇਆ।

ਸੁਦਾਮਾ—ਇਕ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੋ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮਿੱਤਰ ਵੀ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਦਵਾਰਕਾ ਗਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਸਭ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਸ਼ੇਲਾਂ ਸ਼ੰਗਾਰ—ਪੁਰਾਤਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ੇਲਾਂ ਸ਼ੰਗਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਕੇਸ਼ੋਦਾਸ 'ਰਸਿਕ ਪ੍ਰਿਯਾ' ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਪ੍ਰਥਮ ਸਕਲ ਸੁਚਿ ਮੱਜਨ ਅਮਲਵਾਸ,

ਜਾਵਕ ਸੁਦੇਸ ਕੇਸ ਪਾਸ ਕੋ ਸੁਧਾਰਬੋ।

ਅੰਗਰਾਗ ਭੂਸ਼ਣ ਵਿਵਿਧ ਮੁਖਵਾਸ ਰੰਗ,

ਕੱਜਲ ਕਲਿਤ ਲੋਲ ਲੋਚਨ ਨਿਹਾਰਬੋ।

ਬੋਲਨ ਹਸਨ ਮ੍ਰਿਦੁਚਲਨ ਚਿਤੋਨ ਚਾਰੁ,

ਪਲ ਪਲ ਪਤਿਵ੍ਰਤ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪ੍ਰੀਤਪਾਰਬੋ।

ਕੇਸ਼ੋਦਾਸ ਸਵਿਲਾਸ ਕਰਹੋ ਕੁੰਵਰ ਰਾਧੇ,

ਇਹ ਵਿਧਿ ਸੋਰਹਿ ਸਿੰਗਾਰਨ ਸਿੰਗਾਰਬੋ ।”

ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਸੁਚਿਤਾ ਸੀਲ ਸਨੇਹ ਗਤਿ, ਚਿਤਵਨ ਬਲਨ ਹਾਸ ।

ਕੁਚ ਗੁਥਨ ਸੀਮਤਿ ਸੁਭ, ਭਾਲ ਤਿਲਕ ਸੁਖਰਾਸ ।

ਭਾਲ ਤਿਲਕ ਸੁਖਰਾਸ ਦ੍ਰਿਗਨ ਅੰਜਨ ਅਤਿ ਸੋਹੈ

ਬੀਰੀ ਬਦਨ ਸੁਦੇਸ਼ ਚਿਬੁਕ ਮਸਿਕਨ ਮਨ ਮੋਹੈ ।

ਜਾਵਕ ਮਹਿੰਦੀ ਰੰਗ ਰਾਗ ‘ਭਗਵਤ’ ਨਿਤ ਉਚਤਾ ।

ਯੇ ਸੋਰਹਿ ਸਿੰਗਾਰ ਮੁੱਖ ਤਾਂ ਮੇ ਵਰ ਸੁਚਿਤਾ ।”

੧. ਸਕਲ ਸੁਚ : ਦਾਤਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣਾ ।

੨. ਮੰਜਨ, ਵਟਣਾ ਆਦਿ ਮਲ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਰੱਖਣਾ ।

੩. ਅਮਲ ਬਸਤਰ : ਚੰਗੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣੇ ।

੪. ਕਰ ਪਾਦ ਰਾਗ : ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਰੰਗਣਾ ।

੫. ਕੇਸ਼ ਸ਼ੋਭਾ : ਕੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਪਟੀਆਂ ਆਦਿ ਸੁਆਰ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ।

੬. ਅੰਗ ਰਾਗ : ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਉਤੇ ਚੰਦਨ ਕੇਸਰ ਆਦਿ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲਾ ਲੇਪ ਕਰਨਾ ।

੭. ਭੂਖਣ : ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਫੱਥਵੇਂ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣੇ ।

੮. ਮੁਖ ਬਾਸ : ਲਾਚੀ ਆਦਿ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖਣਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਰਗੰਧ ਨਾ ਆਵੇ ।

੯. ਮੁਖ ਰਾਗ : ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਖੀ ਲਾਉਣੀ ।

੧੦. ਲੋਲ ਲੋਚਨ ਦਰਸ਼ਨ : ਚੰਚਲ, ਤਿਰਸ਼ੇ ਮਨ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ।

੧੧. ਅੰਜਿਤ ਨੇਤਰ : ਸੁਰਮੇ ਕੱਜਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨੇਤਰ ਸ਼ੰਗਾਰਨੇ ।

੧੨. ਮੰਜੁ ਭਾਖਣ : ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ।

੧੩. ਮੰਜੁ ਹਾਸ : ਮੰਦ ਮੰਦ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਸਣਾ ।

੧੪. ਚਿਤ ਚਾਤਰੀ : ਹਰ ਕੰਮ ਚਾਤਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ।

੧੫. ਚਲਨਚਾਰ : ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਮਸਤ ਚਾਲ ਚੱਲਣਾ ।

੧੬. ਪਤਿਬ੍ਰਤ ਪਾਲਨ : ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼ੰਗਾਰ ਹੈ ਪਤੀ ਬ੍ਰਤਾ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ।

ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ (ਕਲਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਕਤੀ, ਗੁਣ) ਪੁਰਾਤਨ ਵਿੱਦਿਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ । ੧. ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ੨. ਜਲ, ੩. ਅਗਨੀ, ੪. ਵਾਯੂ, ੫. ਅਕਾਸ਼, ੬. ਪਰਾਣ, ੭. ਇੰਦ੍ਰੇਯ, ੮. ਨਾਮ, ੯. ਕਰਮ, ੧੦. ਸ਼ਰਧਾ, ੧੧. ਲੋਕ, ੧੨. ਤਪ, ੧੩. ਮੰਤਰ, ੧੪. ਮਨ, ੧੫. ਵੀਰਯ, ੧੬. ਸਰੀਰ ।

ਸੇਸ ਨਾਗ=ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ—(ਸੇਸ, ਸੇਖ), ਪਾਤਾਲ ਅਤੇ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੂੰਹ ਹਨ । ਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਤੇ ਛਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਭੂਚਾਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ 'ਕਲਪ' (ਚਾਰ ਅਰਬ, ਬੱਤੀ ਕਰੋੜ ਸਾਲ) ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਕਢਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ਼ੀਰਜਾ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਕੁਛ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਨੂੰ ਰਿਖੀ ਕਸ਼ਯਪ ਤੇ ਕਦਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 'ਬਲਰਾਮ' ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰ—ਸ਼ਿਵ ਜੀ।

ਸੰਡਾਮਰਕਾ—ਸੰਡ ਤੇ ਅਮਰਕ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੁਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨੀਯਤ ਸਨ।

ਸ਼ੰਭੂ—ਸੰਭੂ—ਈਸ਼ਵਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ। ਸੈਭੇ। ਸੈਭੰ।

ਹਦੀਸ—ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਕਤਾਬ। ਕੁਰਾਨ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੈ।

ਹਨੂਮਾਨ=ਹਣਵੇਤੁ=ਹਣਵੇਤਰੁ—ਸੁਗਰੀਵ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਤੇ ਵਿੱਦਿਵਾਨ। ਵਾਲਮੀਕ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਪੰਡਰਾਂ 'ਪੰਜਿਕਸਥਲਾ' ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅੰਜਨਾ' (ਅੰਜਨੀ) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕੇਸਰੀ' ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। 'ਪਵਨ ਦੇਵਤਾ' ਉਸ ਉਤੇ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ, ਅੰਜਨੀ ਤੇ 'ਪਵਨ ਦੇਵਤਾ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਹਨੂਮਾਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਵਨ ਪੁੱਤਰ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੰਮਦੇ ਸਾਰ ਹਨੂਮਾਨ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਖਾਣ ਪੈ ਗਿਆ। ਇੰਦਰ ਨੇ 'ਵਜ੍ਰ' ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਜਬਾੜਾ ਵਿੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਨੂਮਾਨ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਜੀ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ

ਕੀਤੀ ।

ਹਰਣਾਖਸ—ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਹਿਰਨਯਕਸ਼ਿਪੁ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਕੋਲੋਂ ਸੁਰਗ ਲੋਕ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ । ਹਰਣਾਖਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ : ਸੰਡਾਮਰਕਾ ਉਸ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ । ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਅੰਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ 'ਨਰਸਿੰਘ' ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਹਰਣਾਖਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ।

ਹਰੀ ਚੰਦ—ਹਰਿਸਚੰਦ੍ਰ—ਇਹ ਸੂਰਜਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੁ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਿਆਂ ਤੇ ਰਹਿਮਦਿਲੀ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ । ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜਸੂਯ ਜੱਗ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ । ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਚੰਦ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਜ਼ ਆਈ । ਹਰੀ ਚੰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ । ਇਸਤਰੀਆਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਅੱਗੇ ਵਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰ ਰਿਖੀ ਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਿਸਵਾ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਉਸਤੋਂ ਸਭ ਕੁਛ ਦਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ । ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀ 'ਵੈਸ਼ਯਾ' ਤੇ ਪੁੱਤਰ 'ਰੋਹਿਤ' (ਰੋਹਤਾਸ਼ੁ) ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ । ਵਿਸਵਾ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਓਥੇ ਜਾ ਘੇਰਿਆ । ਰਿਖੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਤੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਦੱਛਣਾ ਵੀ ਦੇਹ । ਹਰੀ ਚੰਦ

ਨੇ ਦੱਛਣਾ ਦੀ ਰਕਮ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਚਿਆ ਤੇ ਆਪ ਚੰਡਾਲ ਪਾਸ ਵਿਕਿਆ। ਮਾਲਕ ਚੰਡਾਲ (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮਰਾਜ ਸੀ) ਨੇ ਹਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਦਿਤੀ, ਕਿ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਖੱਫਣ ਲਿਆਇਆ ਕਰੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਰੋਹਿਤ ਸੱਪ ਲੜਨ ਕਰ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਲੋਥ ਲੈ ਕੇ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਗਈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਧਰਮਰਾਜ ਨੇ ਚੰਡਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਹਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਹਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਸਮੇਤ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸਣੇ ਪਰਜਾ ਸੁਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ। ਨਾਰਦ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਛਲ ਖੇਡਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸੁਰਗ ਵਿਚੋਂ ਥੱਲੇ ਧੱਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਦੇ ਡਿਗਦੇ ਉਸ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਕੋਲੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ, ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਓਥੇ ਹੀ ਅਟਕ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਇਕ ਕਲਪਤ ਨਗਰ 'ਹਰਿਸਚੰਦ੍ਰ ਪੁਰ' ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਕਲਪਤ ਨਗਰ ਦੇ 'ਹਰਿਸਚੰਦ੍ਰ ਨਗਰ' 'ਸਭ ਨਗਰ', 'ਗੰਧਰਵ ਨਗਰ', 'ਹਰਿਚੰਦੋਰੀ', 'ਚਿਤ੍ਰਮ', 'ਸੀਕੋਟ' ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਮ ਮੰਨੇ ਹਨ।

ਸੂਰਮ ਨਿਕਲਨ ਸਮੇਂ ਰੇਗਸਤਾਨ ਅੰਦਰ, ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ

ਕਨਾਰੇ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਹਰੀ ਚੰਦੋਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਕਛੁ—ਕਛੁਕੀਮਾ—ਕਛੁ ਅਵਤਾਰ, ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ । ਵੇਖੋ ਅਵਤਾਰ ।

ਕਪਲ—ਕਪਿਲ—ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਖੀ 'ਸਾਂਖਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, 'ਦੇਵਹੂਤਿ' ਦੇ ਪੋਟੇ ਇਹ 'ਕਰਦਮ' ਰਿਖੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । 'ਭਾਗਵਤ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸੀ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਜਾ 'ਬਾਹੁ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਸਗਰ' ਅਯੁਧਿਆ ਦਾ ਸੂਰਜ-ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੀ । 'ਹੈਹਯਾਂ' ਨੇ ਰਾਜਾ 'ਬਾਹੁ' ਦਾ ਰਾਜ ਖੁਹ ਲਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਅਯੁਧਿਆ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਰਾਜਾ 'ਬਾਹੁ' ਦੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਨੇ 'ਸਗਰ' ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਕਾਰਨ 'ਸਗਰ' ਸੱਤ ਸਾਲ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਰਿਹਾ । ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਨਮਿਆਂ । 'ਔਰਵ' ਰਿਖੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਗਰ' ਰਖਿਆ । ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ 'ਸਗਰ' ਨੇ 'ਹੈਹਯਾਂ' ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਖੁਹ ਲਿਆ, ਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ । ਸਗਰ ਨੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਾਏ : ਇਕ 'ਕੱਸ਼ਯਪ' ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਸੁਮਤਿ' ਨਾਲ ਤੇ ਇਕ ਰਾਜਾ 'ਵਿਦਰਭ' ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਕੇਸ਼ਨੀ' ਨਾਲ । 'ਔਰਵ' ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ 'ਕੇਸ਼ਨੀ' ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ, ਤੇ 'ਸੁਮਤਿ' ਦੇ ਘਰ ਇਕੇ ਵਾਰ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ । ਸਗਰ ਨੇ ਅਸਮੇਧ ਜੱਗ ਰਚਿਆ । ਜੱਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਇੰਦਰ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ । ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਪਾਤਾਲ ਤਕ

ਧਰਤੀ ਪੁਟ ਦਿਤੀ। ਅੱਗੇ 'ਕਪਲ ਮੁਨੀ' ਪਾਸ ਘੋੜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਨੀ ਨਾਲ ਭਗੜਨ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸਾਰੇ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਗਰ ਦੇ ਪੋਤਰੇ 'ਅੰਸੁਮਾਨ' ਨੇ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਪਾਸੋਂ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ। ਅੰਸੁਮਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਤੇ ਦਲੀਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਭਗੀਰਥ' ਹੋਇਆ। ਭਗੀਰਥ ਨੇ ਸੁਰਗ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਲਿਆਂਦੀ, ਤਾਂ ਸਗਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਹੋਈ। ਭਗੀਰਥ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੰਗਾ ਨੂੰ 'ਭਗੀਰਥੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਲਿ—ਕਲਿਜੁਗ।

ਕਵਲਾ—ਕਮਲਾ—ਕੌਲਾਂ—ਲਕਸ਼ਮੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਤਨ ਹੈ।

ਕਾਹਨ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਇਸ ਦੇ ਗੁਣ ਵਾਚਕ ਕਈ ਨਾਮ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਥਾਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਕਾਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਦਵ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ।

ਕਾਮਧੇਨ—ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੁਰਗ ਦੀ ਕਲਪਤ ਗਊ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੋ ਮੰਗੇ, ਉਹ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਜੋ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਕਢੇ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਕਾਲਜਮਨ—ਕਾਲਯਵਨ—'ਗੋਪਾਲੀ' ਅਪੱਛਰਾਂ ਦੇ ਪੋਟੇ 'ਗਾਰਗਯ' ਮੁਨੀ ਦਾ ਬੇਟਾ। ਇਹ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਾ, ਜਰਾਸੰਧ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਕਾਲਜਮਨ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਨੱਸ ਤੁਰਿਆ। ਉਹ ਪਹਾੜ ਦੀ ਉਸ

ਗਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ, ਜਿੱਥੇ 'ਮੁਚਕੁੰਦ' ਰਿਖੀ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣਾ ਬਸਤਰ 'ਮੁਚਕੁੰਦ' ਉਤੇ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਪਾਸੇ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਕਾਲਜਮਨ ਨੇ ਮੁਚਕੁੰਦ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਮਝ ਕੇ ਲੱਤ ਕਢ ਮਾਰੀ। ਮੁਚਕੁੰਦ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤਕਿਆ, ਤਾਂ ਕਾਲਜਮਨ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਾਲਨੇਮ—੧. ਰਾਵਣ ਦਾ ਮਾਮਾ, ਜੋ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ਲਯਾ' ਬੂਟੀ ਲਿਆਉਣੇ ਰੋਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਹਨੂਮਾਨ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

੨. ਇਕ ਦਾਨਵ (ਦੈਂਤ), ਜੋ 'ਹਿਰਨਯਕਸ਼ਿਪੁ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੌ ਹੱਥ ਤੇ ਸੌ ਮੂੰਹ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਰਗ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਦੇਵਤੇ ਓਥੋਂ ਕਢ ਦਿਤੇ। ਅੰਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਿਆ।

ਉਹਾ ਕਾਲਨੇਮ ਕੰਸ ਬਣ ਕੇ ਜਨਮਿਆਂ।

ਕਾਲੀ—ਕਾਲਿਕਾ, ਚੰਡੀ ਦੇਵੀ। ਇਹ ਖੂਨ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿੰਨਰ—ਇਕ ਭੈੜੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਨਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਧੜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤੇ ਮੂੰਹ ਘੋੜੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਪੁਲਸਤਯ' ਰਿਖੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਸਭਾ, ਜਾਂ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਜਦ ਗੰਧਰਵ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿੰਨਰ ਨਾਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਬਜ਼ਾ—ਕੰਸ ਦੀ ਇਕ ਦਾਸੀ। ਸ਼ਕਲ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਪਰ ਲੱਕ ਦਾ ਕੁੱਬ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੰਸ ਵਾਸਤੇ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲਾ ਲੇਪ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਲੇਪ ਮੰਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਉਤੇ

ਪੈਰ ਧਰ ਕੇ ਤੇ ਠੰਡੀ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਬ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਇਆ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬਣ ਗਈ।

ਕੁਰਾਨ—ਕੁਰਾਣ—ਕੁਰਆਨ—ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਤਾਬ, ਜੋ ਖੁਦਾ ਵੱਲੋਂ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਇਲਹਾਮ ਹੋਈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਚਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਤਾਬਾਂ (ਤੌਰੇਤ, ਜ਼ਬੂਰ, ਅੰਜੀਲ, ਕੁਰਾਨ) ਵਿਚੋਂ ਆਖਰੀ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ੩੨੩੭੪੧, ਪਦ ੭੬੪੩੬, ਆਇਤਾਂ ੬੬੬੬, ਤੇ ਸੂਰਤਾਂ ੧੧੪ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। (ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ—ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ—ਵਾਂਗ, ਕੁਰਾਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।)

ਕੁਵਲੀਆ—ਕੰਸ ਦਾ ਮਸਤ ਬਲਵਾਨ ਹਾਥੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਕੂਰਮ—ਕੱਛੂ ਕੁੰਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਵਤਾਰ।

ਕੇਸਵ—ਸੁੰਦਰ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ। ਈਸ਼ਵਰ।

ਕੇਸੀ—ਇਕ ਦੇਵਤ, ਜੋ ਕੰਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਆਇਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਕੇਸੁ—ਵੇਖੋ ਕੇਸੀ।

ਕੈਰੋ—ਕੁਰੂਵੰਸੀ, 'ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ' ਦੇ ਪੁੱਤਰ, 'ਦਰਜੋਧਨ' ਦੇ ਭਾਈ। ਜੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਨਾਸ ਹੋਏ।

ਕੰਸ—ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜਾ । ਇਹ ਰਾਜਾ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪੋਟੇ 'ਦੁਮਲ' ਦੇਂਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਰਾਸੰਧ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ ਕੰਸ । ਕੰਸ ਨੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ । ਕੰਸ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇਵਕੀ, 'ਵਸੁਦੇਵ' ਯਾਦਵ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਏਸੇ ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਬੱਚਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੋਇਆ । ਧਨਖ ਯੱਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਪਟਕਾਂ ਮਾਰਿਆ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਰਾਜ ਦਿਤਾ ।

ਖਟ ਕਰਮ—ਛੇ ਕਰਮ—ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਦੇ ਛੇ ਕਰਮ ਇਹ ਲਿਖੇ ਹਨ : ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਯੱਗ ਕਰਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਦਾਨ ਲੈਣਾ ।

ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਥਾਂ ਛੇ ਕਰਮ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ : ਵੇਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸ, ਤਪ, ਗਿਆਨ, ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ।

੨. ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਕਰਮ ਇਹ ਹਨ : ਸ਼ਾਂਤੀ, ਵਸ਼ੀਕਰਣ, ਸਤੰਭਨ, ਵਿਦ੍ਰੋਹਣ, ਉਚਾਟਨ, ਮਾਰਣ ।

੩. ਅਤਰੀ ਰਿਖੀ ਛੇ ਕਰਮ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : ਜਪ, ਤਪ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਦੇਵਪੂਜਨ, ਮੰਤ੍ਰ ਸਾਧਨ, ਸਨਿਯਾਸ ।

੪. ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਛੇ ਕਰਮ ਇਹ ਮੰਨੇ ਹਨ : ਸੰਧਯਾ, ਸਨਾਨ (ਇਸ਼ਨਾਨ), ਜਪ, ਹਵਨ, ਵੇਦਪਾਠ, ਦੇਵਪੂਜਨ ।

੫. ਯੋਗਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਕਰਮ ਨਿਉਂਲੀ ਕਰਮ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ

ਢੰਗ ਹਨ ।

ਖਟ ਚਕਰ—(ਖਟ=ਛੇ)—ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਛੇ ਚਕਰ ਇਹ ਮੰਨੇ ਹਨ ।

੧. ਗੁਦਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਖੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਚਾਰ ਪੰਖੜੀ ਵਾਲਾ ਪੀਲਾ ਕਮਲ ਹੈ ।

੨. ਸ੍ਵਾਧਿਸਠਾਨ ਚਕਰ, ਲਿੰਗ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ, ਛੇ ਪੰਖੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਕਮਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਪਰ ਨੂੰ ਹੈ ।

੩. ਮਣਿਪੁਰ ਚਕਰ—ਨਾਭੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਉਪਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਵਾਲਾ ਦਸ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਮਲ ਹੈ ।

੪. ਅਨਾਹਤ ਚਕਰ—ਬਾਰਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੋਨੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕਮਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ ।

੫. ਵਿਸ਼ੁਧ ਚਕਰ—ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਪਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਵਾਲਾ ਸੋਲਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਦਾ ਕਮਲ ਕੰਠ ਵਿਚ ਹੈ ।

੬. ਆਗਿਯਾ ਚਕਰ—ਭੌਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਪੰਖੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਪਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਵਾਲਾ ਚਿੱਟਾ ਕਮਲ ਹੈ ।

ਕੁਛ ਯੋਗੀ ਸੱਤਵਾਂ ਚਕਰ 'ਦਸਮ ਦਵਾਰ' ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ (ਈਸ਼ਵਰ) ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਖੜੀ ਵਾਲਾ ਸਫ਼ੈਦ ਕਮਲ ਹੈ ।

ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ—ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ : ੧. ਪੂਰਵ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਕਰਤਾ ਜੈਨ ਮੁਨੀ ।

੨. ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਕਰਤਾ ਕਣਾਦਿ ਮੁਨੀ ।

੩. ਨਯਾਇ (ਜਾਂ ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ), ਕਰਤਾ ਗੋਤਮ ਰਿਖੀ ।

੪. ਪਾਤੰਜਲ (ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ), ਕਰਤਾ ਪਾਤੰਜਲ ਰਿਖੀ ।

੫. ਸਾਂਖ, ਕਰਤਾ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ।

੬. ਵੇਦਾਂਤ, ਕਰਤਾ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ।

ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਰਿਖੀ ਜਾਂ ਮੁਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਖਾਣੀਆਂ—ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ।

ਖੰਡ—ਵੇਖੋ ਨੌਂ ਖੰਡ ।

ਗਜ—(ਹਾਥੀ)—ਦੇਵਲ ਰਿਖੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਇਕ ਗੰਧਰਵ ਹਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ । ਵਰਣ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਤੰਦੂਏ ਨੇ ਪਕੜ ਲਿਆ । ਡੁਬਣ ਲਗੇ ਹਾਥੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟੇ ਗਏ ।

ਗਣ—ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ (ਨੌਕਰ), ਜਿਵੇਂ ਜਮ ਗਣ, ਸ਼ਿਵ ਗਣ ।

ਗਣੇਸ਼—ਦੇਵ ਗਣ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਦੇਵਤਾ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮਵੇਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ । ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਪਰਸੰਨ ਹੋਏ । ਪਰ ਜਦ ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਾਲਕ 'ਤੇ ਪਈ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਉਡ ਗਿਆ । ਪਾਰਵਤੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਧੜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਵੇਗੀ' । ਨਾਮ ਉਸ ਦਾ ਗਣੇਸ਼ ਰਖਿਆ । ਗਣੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੇਵ ਗਣ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ (ਸਵਾਮੀ) ।

ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਵੀ ਹੈ : ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੇਲ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ।

ਸ਼ਿਵ ਜੀ (ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਪਤੀ) ਆਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਬਾਲਕ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ। ਪਾਰਵਤੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਉਸ ਧੜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਨਾਮ ਗਣੇਸ਼ ਰੱਖਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ 'ਗਜਮੁਖ' (ਹਾਥੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ) ਦੈਂਤ ਨਾਲ ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਗਣੇਸ਼ ਨੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਕਰ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਚੂਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਗਣੇਸ਼ ਉਸ ਚੂਹੇ ਉਤੇ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ : 'ਵਰੇਣਯ' ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਰਾਣੀ 'ਪੁਸ਼ਪਕਾ' ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਗਣੇਸ਼ ਜਨਮਿਆ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਡਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਪਾਰਸ਼ੂ' ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਪਾਸ ਸੁਟ ਆਇਆ। ਮੁਨੀ ਦੀ ਪਤਨੀ 'ਦੀਪਵਤਸਲਾ' ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ। ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ 'ਗਣੇਸ਼ ਚਤੁਰਥੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ 'ਗਣੇਸ਼ ਚਤੁਰਥੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਨਕਾ—ਵੇਸਵਾ। ੧. ਗਨਕਾ ਪਿੰਗਲਾ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਧੀ ਚਾਤ ਤਕ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਜੇ ਏਹਾ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦੀ, ਤਾਂ ਪਾਰ-ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸੇ ਪਲ ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੁਕਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਵਿਚ

ਲਗ ਗਈ, ਤੇ ਅੰਤ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ। ਏਸੇ 'ਗਨਕਾ' ਨੂੰ 'ਦੱਤਾ ਤੇਜ' ਨੇ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆਂ ਸੀ।

੨. ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਨੇ ਗਨਕਾ ਨੂੰ ਤੋਤਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਰਾਮ ਰਾਮ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਆਪ ਭਗਤਣੀ ਬਣ ਗਈ।

ਗ੍ਰਹਿ—ਵੇਖੋ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿ।

ਗਰੜ—ਇਹ 'ਵਿਨਤਾ' ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 'ਕੱਸ਼ਯਪ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਅੱਧਾ ਧੜ ਪੰਛੀ ਦਾ ਤੇ ਉਪਰਲਾ ਅੱਧਾ ਧੜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਅਸਵਾਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਧੁਜਾ (ਝੰਡਾ) ਉਤੇ ਵੀ ਗਰੜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ।

ਗਾਇਤ੍ਰੀ—ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਮਹਾਂ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਬਹਮਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੈਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਪਦਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਹਿਮਣ, ਛੱਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯ ਹੀ ਜਪ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗਾਇਤ੍ਰੀ 'ਰਿਗ ਵੇਦ' ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਰ (੩—੬੨—੧੦) ਹੈ, ਜੋ 'ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ' ਰਿਖੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्”

ਅਰਥ : “ਜੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਸਭ ਨੂੰ ਜਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ, ਵੇਨਤੀ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਪਾਪ

ਨਾਸਿਕ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਬੁੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।”

ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ।

ਗਿਰਧਾਰੀ—ਗੋਵਰਧਨ ਗਿਰਿ (ਪਹਾੜ) ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ।
ਸਾਰੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਈਸ਼ਵਰ।

ਗੀਤਾ—ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ। ਕੌਰਵ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਗੀਤਾ’ ਹੈ। ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਣ—ਵੇਖੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣ।

ਗੋਤਮ—ਇਹ ਜਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ‘ਸਤਾਨੰਦ’ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ‘ਅਹੱਲਿਆ’ ਦਾ ਪਤੀ ਸੀ। (ਵੇਖੋ ਅਹੱਲਿਆ)। ਵਾਲਮੀਕ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਅਹੱਲਿਆ ਵੀ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸਰਾਪ ਦੀ ਭਾਗੀ ਬਣੀ।

ਗੋਪਾਲ—ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਈਸ਼ਵਰ। ੨. ਗਊਆਂ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਗੁਆਲਾ, ਗੋਪ।

ਗੋਪੀ ਚੰਦ—ਬੰਗਾਲ ਦੇ ‘ਰੰਗਪੁਰ’ (ਰੰਗਵਤੀ) ਦਾ ਰਾਜਾ। ਇਹ ਭਰਥਰੀ (ਹਰਿਭ੍ਰਤੀ) ਦੀ ਭੈਣ ‘ਮੈਨਾਵਤੀ’ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਪਾਟਮਦੇਵੀ’ ਸੀ। ਰਾਜ ਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ‘ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ’ ਜੋਗੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆਂ। ੨. ਇਕ

ਜੋਗੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ।
 ਗੋਰਖ—ਗੋਰਖੁ—ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਰਖਸ਼ਕ, ਈਸ਼ਵਰ। ੨. ਗੋਰਖ ਨਾਥ,
 ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਆਚਾਰਯ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗੋਰਖ ਪੁਰ ਵਿਚ
 ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਛ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਛੇਂਦ੍ਰ (ਮਛੰਦਰ) ਦਾ
 ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਚੇਲਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੰਨਪਾਟੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਿਰਕਾ
 ਏਸੇ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਨੌਂ ਨਾਥਾਂ'
 ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਨੌਂ ਨਾਥ।

ਗੋਵਿੰਦ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਈਸ਼ਵਰ।

ਗੰਗੋਵ ਪਿਤਾਮਹਿ—ਗੰਗਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, 'ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਹਿ'। ਇਹ ਕੋਰਵਾਂ
 ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ।

ਗੰਧਰਬ—ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਗੀ। 'ਅਥਰਵ ਵੇਦ' ਵਿਚ ਗੰਧਰਵਾਂ ਦੀ
 ਗਿਣਤੀ ੬੩੩੩ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨੇ
 ਗਏ ਹਨ : ਹਾਹਾ, ਹੂਹੂ, ਚਿਤ੍ਰਰਥ, ਹੰਸ, ਵਿਸ਼੍ਵਾਵਸੁ, ਗੋਮਾਯੂ,
 ਤੁੰਬਰੁ, ਤੇ ਨੰਦਿ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ 'ਦਕਸ਼' ਦੀਆਂ
 ਦੋ ਪੁਤਰੀਆਂ 'ਮੁਨਿ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਧਾ' ਕੰਨਵ ਰਿਖੀ ਨੇ ਵਿਆਹੀਆਂ।
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਸ ਗੰਧਰਵ ਹਨ। 'ਵਿਸ਼ਨੁ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ
 ਗੰਧਰਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਹੈ। 'ਹਰਿਵੰਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ
 'ਅਰਿਸ਼ਟਾ' ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਗੰਧਰਵ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਚਤੁਰਭੁਜ—ਚਾਰ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ। ਈਸ਼ਵਰ।

ਚਰਪਟ—ਇਕ ਗੋਰਖਪੰਥੀ ਜੋਗੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
 ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਚਾਂਡੂਰ—ਚੰਡੂਰ—ਚਾਣੂਰ—ਕੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ।

ਚਾਰ ਅਵਸਥਾ—ਜਾਗ੍ਰਤ (ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਗਦਾ ਹੋਵੇ), ਸੁਪਨ (ਜਦੋਂ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦਾ ਹੋਵੇ), ਸਖੇਪਤ (ਜਦੋਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਾ ਆਵੇ), ਤੁਰੀਆ (ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ) । ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾ ਹਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਮਨ ਦੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾ ਇਹ ਵੀ ਫੁਰਮਾਈਆਂ ਹਨ : “ਬਾਲ, ਜੁਆਨੀ ਅਰੁ ਬਿਰਧ ਫੁਨਿ, ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਜਾਨਿ ।”

ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ—ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ, ਬਾਨ ਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਸੇਨਿਆਸੀ ।

ਚਾਰ ਕਤੇਬਾਂ—ਕਤਾਬਾਂ—ਪੱਛਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਤਾਬਾਂ: ਤੋਰੇਤ, ਜ਼ਬੂਰ, ਅੰਜੀਲ, ਕੁਰਾਨ ।

ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ—ਅੰਡਜ (ਆਂਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ), ਸੇਤਜ (ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ), ਉਤਭੁਜ (ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤਿ) ।

ਚਾਰ ਜੁੱਗ—ਯੁੱਗ—ਸਤਿਜੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ, ਕਲਿਜੁਗ । ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਇਉਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ :—ਸਤਯੁਗ ਦੀ ਸਤਾਰਾਂ ਲੱਖ, ਅਠਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ । ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੀ ਬਾਰਾਂ ਲੱਖ, ਛਿਆਨਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ, ਦੁਆਪਰ ਦੀ ਅੱਠ ਲੱਖ, ਚੋਹਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ, ਕਲਿਯੁਗ ਦੀ ਚਾਰ ਲੱਖ; ਬੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ।

ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ—ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ (ਕਾਮਨਾ), ਮੋਖ (ਮੁਕਤੀ) ।

ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ—ਪਰਾ (ਮੂਲਾਧਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ), ਪਸ਼ਯੰਤੀ

(ਮੂਲਾਧਾਰ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਤਕ ਆਇਆ ਸ਼ਬਦ), ਮਧਯਮਾ (ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਕੰਠ ਤਕ ਆਇਆ ਸ਼ਬਦ), ਵੈਖਰੀ—ਬੈਖਰੀ (ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰਣ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ) ।

ਚਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ—੧. ਸ਼ਲੋਕ ਮੁਕਤੀ (ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਣਾ), ੨. ਸਾਰੂਪ ਮੁਕਤੀ (ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੩. ਸਾਮੀਪ ਮੁਕਤੀ (ਹਰ ਸਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਾ), ੪. ਸਾਯੁਜਯ ਮੁਕਤੀ (ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣਾ) ।

ਚਾਰ ਵਰਣ—ਬ੍ਰਹਿਮਣ, ਛੱਤ੍ਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸੂਦ (ਸ਼ੂਦਰ) ।

ਚਿਤ੍ਰ ਰੁਪਤ—ਧਰਮ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਟਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਗੁਪਤ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਚਿਤ੍ਰ' ਨਾਮ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁਣ ਸੀ । ਧਰਮਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਮੰਗਵਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ । ਭਵਿੱਖਯਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਿੱਖਣੀ ਸਾਜ਼ ਕੇ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ (ਰੰਗ ਬਰੰਗਾ) ਪੁਰਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਸੀ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕਾਯਸਥ' ਰਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ । ਕਾਯਸਥ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਵਡੇਰਾ ਓਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਚਿਰਜੀਵੀ—ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਚਿਰਜੀਵੀ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਲੈ (ਪਰਲੋ) ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ । ਉਹ ਹਨ : ੧. ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ੨. ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ੩. ਬਲਿ, ੪. ਹਨੂਮਾਨ, ੫. ਵਿਭੀਸ਼ਣ, ੬. ਕਿਰਪਾਚਾਰਯ,

੭. ਪਰਸੁਰਾਮ । ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਵਿਆਸ' ਨੂੰ ਅੱਠਵਾਂ ਚਿਰਜੀਵੀ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ ।

ਚੌਦਾਂ ਭਵਨ—ਚੌਦਾਂ ਲੋਕ—ਸੱਤ ਆਕਾਸ਼, ਸੱਤ ਪਾਤਾਲ :—

ਭੂ, ਭੁਵ, ਸ੍ਵ:, ਮਹ: ਜਨ:, ਤਪ: ਤੇ ਸਤਯ । (ਸੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਹਨ) : ਅਤਲ, ਸੁਤਲ, ਵਿਤਲ, ਗਭਸਤਮਤ (ਤਲਾਤਲ), ਮਹਾਤਲ, ਰਸਾਤਲ ਤੇ ਪਾਤਾਲ । (ਸੱਤ ਪਾਤਾਲ ਹਨ) ।

ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ—ਪਰਾਣਾ ਅਨਸਾਰ ਖੇਰ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਣ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ : ੧. ਧਨ (ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ), ੨. ਧਨੰਤਰ ਵੈਦ (ਹਿਕਮਤ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ), ੩. ਧੇਨ (ਕਾਮਧੇਨ ਗਊ), ੪. ਘੋੜਾ, ੫. ਕਮਲਾ (ਮਾਇਆ, ਲਛਮੀ), ੬. ਸੰਖ, ੭. ਹਾਥੀ (ਹਯ), ੮. ਜ਼ਹਿਰ (ਵਿਹੁ), ੯. ਸ਼ਰਾਬ, ੧੦. ਮਣੀ (ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ), ੧੧. ਕਲਪਤਰੂ (ਕਲਪ ਬਿਰਛ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ ਜੋ ਖਿਆਲ ਆਵੇ, ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ੧੨. ਰੇਭਾ ਅਪੱਛਰਾਂ (ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ) ੧੩. ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ੧੪. ਚੰਦ ।

“ਧਨ, ਧਨੰਤਰ, ਧੇਨ, ਹਯ, ਕਮਲਾ, ਸੰਖ, ਗਜਿੰਦ ।

ਜ਼ਹਿਰ, ਸੁਰਾ, ਮਣਿ, ਕਲਪਤਰੂ, ਰੇਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਚੰਦ ।”

ਚੰਦ੍ਰਾਇਣ ਵਰਤ—ਚੰਦ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ । ਸੂਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਇਕ ਗਰਾਸ (ਬੁਰਤੀ) ਖਾਵੇ । ਰੋਜ਼ ਇਕ ਗਰਾਸ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰੇ । ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਦਰਾਂ ਗਰਾਸ ਖਾਵੇ । ਫਿਰ ਇਕ ਇਕ ਗਰਾਸ (ਗਰਾਹੀ) ਘਟਾਉਂਦਾ ਜਾਵੇ । ਤੇ ਮੱਸਿਆ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੁਛ ਨਾ ਖਾਵੇ ਪੀਵੇ । ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਘਾਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਚੰਦ੍ਰਾਸ—ਚੰਦ੍ਰਾਸ—।।ਹਾਭਾਰਤ ਅਨਸਾਰ, 'ਚੰਦ੍ਰਾਸ' ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮਰ ਗਏ। ਰਾਜ ਉਸਦੇ ਮੰਤ੍ਰੀ 'ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧੀ' ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧੀ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਕਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧੀ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ 'ਮਦਨ' ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ। ਮਦਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਥਕੇਵਾਂ ਲਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮਦਨ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਮ 'ਵਿਸ਼ਯਾ' ਸੀ। ਉਹ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਬੱਧੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 'ਵਿਸ਼' ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਵਿਸ਼ਯਾ' ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਦਨ ਨੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ 'ਵਿਸ਼ਯਾ' ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧੀ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਡਾਲਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਗਏ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰੰਗ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਦਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਚੰਡਾਲਾਂ ਨੇ ਮਦਨ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧੀ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਿਆ, ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆਂ।

ਛੇ ਕਰਮ—ਵੇਖੋ ਖਟ ਕਰਮ।

ਛੇ ਘਰ—ਵੇਖੋ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ।

ਛੇ ਚਕਰ—ਵੇਖੋ ਖਟ ਚਕਰ।

ਛੇ ਜਤੀ—੧ ਗੋਰਖ, ੨ ਦੋਤ, ੩ ਹਨੂਮਾਨ (ਹਨਵੰਤ), ੪ ਭੈਰੋਂ,

੫ ਲਛਮਣ, ੬ ਭੀਸ਼ਮ ।

ਛੇ ਰਿਖੀ—ਛੇ ਮੁਨੀ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ : ਜੈਨ ਮੁਨੀ, ਕਣਾਦਿ
ਮੁਨੀ, ਗੌਤਮ ਰਿਖੀ, ਪਾਤੰਜਲ ਰਿਖੀ, ਕਪਲ ਮੁਨੀ, ਵੇਦ ਵਿਆਸ।
ਵੇਖੋ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ।

ਜਸਰਥ—ਦਸਰਥ—ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ।

ਜਸੁਧਾ—ਜਸੋਧਾ—ਨੰਦ ਗੋਪ (ਗਵਾਲਾ) ਦੀ ਪਤਨੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ
ਪਾਲਿਆ ਸੀ ।

ਜੱਖ=ਜਖਯ—ਜੱਛ, ਯਖਸ਼—ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ, ਜੋ ਕੁਬੇਰ ਦੀ
ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਗੰਨਾਥ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਮੂਰਤੀ । ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਕਟਕ
ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਨਾਰੇ 'ਜਗੰਨਾਥ ਪੁਰੀ' ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ
ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਹੈ । ਹਾੜ ਸੁਦੀ ਦੇ ਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰਥ
ਵਿਚ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਭਗਤਜਨ ਖਿਚ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਇਸ ਉਤਸਵ ਨੂੰ 'ਰਥ ਯਾਤਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ
ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਏ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ
ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਰਥ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਬਲਰਾਮ ਦਾ ਚੌਦਾਂ
ਪਹੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਤੇ ਭਦ੍ਰਾ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ।

ਜਤੀ ਛੇ—ਵੇਖੋ ਛੇ ਜਤੀ ।

ਜਨਕ—ਜਨਕੁ—ਮਿਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਲਕਬ 'ਜਨਕ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ।
ਵਾਲਮੀਕਿ ਕਾਂਡ ੧ ਵਿਚ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉਂਦਾ ਹੈ :
ਮਿਥਲਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ 'ਨਿਮਿ' ਹੋਇਆ । ਔਗੇ 'ਨਿਮਿ' ਦਾ

ਪੁੱਤਰ 'ਮਿਥਿ' ਤੇ 'ਮਿਥਿ' ਦਾ 'ਜਨਕ' ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਜਨਕ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਬੰਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜਨਕ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਨਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਉਦਾਵਸ', ਉਸਦਾ ਅੱਗੇ 'ਨੰਦਿਵਰਧਨ', ਉਸਦਾ 'ਸੁਕੇਤੁ', ਉਸ ਦਾ 'ਦੇਵਰਾਤ'। ਇਸ ਕੋਲ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਧਨਖ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਦੇਵਰਾਤ ਦਾ 'ਬ੍ਰਹਦ੍ਰਥ' ਹੋਇਆ। ਉਸਦਾ 'ਮਹਾਵੀਰ'। ਉਸਦਾ 'ਸੁਧਿਤਮਾਨ' ਉਸ ਦਾ 'ਧ੍ਰਿਸਟਕੇਤ', ਉਸਦਾ 'ਹਰਿਯਸ਼', ਉਸਦਾ 'ਮਰੁ', ਉਸਦਾ 'ਪ੍ਰਤੀਧਕ', ਉਸਦਾ 'ਕੀਰਤਿਰਥ', ਉਸ ਦਾ 'ਦੇਵਮੀਢ', ਉਸਦਾ 'ਵਿਬੁਧ', ਉਸ ਦਾ 'ਮਹੀਧ੍ਰਕ', ਉਸ ਦਾ 'ਕੀਰਤਿਰਾਤ', ਉਸਦਾ 'ਮਹਾਰੋਮਾ', ਉਸ ਦਾ 'ਸੂਰਣਰੋਮਾ', ਉਸਦਾ 'ਹ੍ਰਸ਼ਰੋਮਾ' ਹੋਇਆ। ਹ੍ਰਸ਼ਰੋਮਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ: 'ਸੀਰਧ੍ਰਜ' ਤੇ 'ਕੁਸ਼ਧ੍ਰਜ'। 'ਸੀਰਧ੍ਰਜ' ਰਾਮ ਤੇ ਲਛਮਣ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਸੀ, ਤੇ 'ਕੁਸ਼ਧ੍ਰਜ' ਭਰਤ ਤੇ ਸ਼ਤ੍ਰੁਘਨ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਬੰਸ ਦੀ ਅੱਲ 'ਜਨਕ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਸੀਰਧ੍ਰਜ' ਨੂੰ ਵੀ 'ਜਨਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਸੀਤਾ' ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ।

ਜਨਮੇਜਾ—ਇਹ ਅਰਜਨ ਪਾਂਡਵ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ 'ਅਭਿਮੰਨੂੰ', ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਦਾ 'ਪਰੀਛਤ', ਪਰੀਛਤ ਦਾ 'ਜਨਮੇਜਾ' ਹੋਇਆ। ਪਰੀਛਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਸ਼ਕ (ਸੱਪ) ਦੇ ਡੰਗਣ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਜਨਮੇਜਾ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ 'ਸਰਪਮੇਧ' ਯੱਗ ਆਰੰਭਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਸੱਪ ਭਸਮ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ 'ਆਸਤੀਕ' ਰਿਖੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਜਨਮੇਜੇ ਨੇ ਯੱਗ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਤੇ 'ਤੱਸ਼ਕ' ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ।

ਜਮਦਗਨ—ਭ੍ਰਿਗੂ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬ੍ਰਹਿਮਣ । ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ 'ਰਿਚੀਕ' ਤੇ ਮਾਤਾ 'ਸਤਯਵਤੀ' ਰਾਜਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ । 'ਰਿਚੀਕ' ਨੇ ਦੋ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ । ਇਕ ਭੋਜਨ 'ਸਤਯਵਤੀ' ਵਾਸਤੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰੇ । ਦੂਸਰਾ ਸਤਯਵਤੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਯੋਧਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰੇ । ਮੋਹ ਵੱਸ ਮਾਂਵਾਂ ਧੀਆਂ ਨੇ ਭੋਜਨ ਵਟੋਂ ਲਏ । ਸੋ ਸਤਯਵਤੀ ਦੇ ਘਰ 'ਜਮਦਗਨ' ਜੰਮਿਆ, ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਛੱਤਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਵਿਸਵਾ ਮਿੱਤਰ' (ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਪੰਡਿਤ) ਹੋਇਆ ।

ਜਮਦਗਨ ਨੇ 'ਰੇਣਕਾ' ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰੇਣੁ' ਤੇ ਪਿਤਾ 'ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ' ਸੀ । ਰੇਣਕਾ ਵਿਚੋਂ ਜਮਦਗਨ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ : ਰੁਮਨਵਾਨ, ਸੁਸੇਣ, ਵਹੁ, ਵਿਸ਼ਵਾਵਹੁ, ਤੇ ਪਰਸੁਰਾਮ ਹੋਏ । (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ)।

ਜਰਾਸੰਧ—ਚੰਡਕੋਸ਼ਕ ਰਿਖੀ ਨੇ ਰਾਜਾ 'ਬ੍ਰਿਹਦ੍ਰਥ' ਨੂੰ ਇਕ ਫਲ ਦਿਤਾ । ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹ ਫਲ ਦੋਹਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿਤਾ । ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਅੱਧਾ ਅੱਧਾ ਬਾਲਕ ਜਨਮਿਆਂ । ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਸੁਟਵਾਂ ਦਿਤਾ । 'ਜਰਾ' ਰਾਕਸ਼ਣੀ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਟੁਕੜੇ ਜੋੜ ਕੇ ਬਾਲਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜਰਾਸੰਧ' ਪੈ ਗਿਆ । ਜਰਾਸੰਧ ਕੰਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵੈਰੀ ਸੀ । ਦਵੰਦਵ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਰਾਸੰਧ ਭੀਮ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਿਆ ।

ਜਾਦਵ—ਯਾਦਵ—'ਨਹੁਸ਼' ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਯਯਾਤੀ' ਪੰਜਵਾਂ ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ : 'ਦੇਵਯਾਨੀ' ਤੇ

‘ਸਰਮਿਸ਼ਠਾ’ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਯਦੁ’ ਤੇ ‘ਪੁਰੁ’ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ।
‘ਯਦੁ’ ਦੀ ਵੰਸ਼ ‘ਯਾਦਵ’ ਤੇ ‘ਪੁਰੁ’ ਦੀ ਵੰਸ਼ ‘ਪੁਰੁ’ (ਯਾਦੁਵੰਸ਼ ਤੇ
ਪੁਰੁਵੰਸ਼) ਅਖਵਾਈ । ਯਾਦਵ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਮਥੁਰਾ’ ਤੇ ਫਿਰ ‘ਦਵਾਰਕਾ’
ਰਹੀ । ਵਿਜਯ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਦੇ
ਸਿਰਤਾਜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ।

ਜੁੱਗ—ਯੁੱਗ ਚਾਰ । ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁੱਗ ।

ਯੋਗ—ਯੋਗ—‘ਪਤੰਜਲ’ ਰਿਖੀ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ
ਦਾ ਢੰਗ । ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ : ਹਠ ਯੋਗ ਤੇ ਸਹਿਜ
ਯੋਗ ।

ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬਾਰਾਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਹਨ : ਹੇਤੁ, ਪਾਵ, ਆਈ,
ਰਾਮਯ, ਪਾਗਲ, ਗੋਪਾਲ, ਕੰਥੜੀ, ਬਨ, ਧੂਜ, ਚੌਲੀ, ਰਾਵਲ ਤੇ
ਦਾਸ ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਦਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਹਨ : ਤੀਰਥ,
ਆਸ਼ਰਮ, ਵਨ, ਅਰਣਯ, ਗਿਰਿ, ਪਰਵਤ, ਸਾਗਰ, ਸਰਸੂਤੀ,
ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੁਰੀ ।

ਓਤ ਪੰਜ—ਵੇਖੋ ਪੰਜ ਓਤ ।

ਤਿੰਨ ਗੁਣ—ਸਤੋ ਗੁਣ, ਰਜੋ ਗੁਣ, ਤਮੋ ਗੁਣ ।

ਤਿੰਨ ਤਾਪ—ਆਧਿ (ਚਿੰਤਾ ਕਾਰਨ), ਬਿਆਧਿ (ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ), ਉਪਾਧਿ
(ਕਰਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ) ।

ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ—ਸੁਖਮਨਾ, ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ । ਯੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਥੀਆਂ
ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ । ਸੁਖਮਨਾ : ਇਹ ਨੱਕ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ

ਦਮਾਗ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੜਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦਸ ਅਵਤਾਰ—ਵੇਖੋ ਅਵਤਾਰ।

ਦਸਰਥ—ਵੇਖੋ ਜਸਰਥ।

ਦਰਪਦੀ—ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ।

ਦਿਗੰਬਰ—ਨੰਗਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਇਕ ਜੈਨ ਫਿਰਕਾ। ਸ਼ਿਵ।

ਦੀਪ ਸੱਤ—ਸਪਤ ਦੀਪ—ਸੱਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸੱਤ ਦੀਪ।

ਨਾਮ ਹਨ : ਜੰਬੂ, ਪਲਖ, ਸ਼ਾਲਮਲਿ, ਕੁਸ਼, ਕ੍ਰੋਚ, ਸ਼ਾਕ ਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ 'ਪ੍ਰਿਯਵ੍ਰਤ' ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਲੀਕ ਨਾਲ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਧਰਤੀ ਸੱਤ ਦੀਪ ਹਨ।

ਦੁਹਸਾਸਨ = ਦੁਸਾਸਨ—ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ, ਜੋ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਰਣਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਭੀਮ ਨੇ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਦੁਸਾਸਨ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਏਗਾ। ਕੁਰੁਛੇਤਰ ਦੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਸੋਲਵੇਂ ਦਿਨ ਦੁਸਾਸਨ ਦਾ ਪੇਟ ਪਾੜ ਕੇ ਭੀਮ ਨੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਚੁਲੀਆਂ ਪੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਦੁਰਯੋਧਨ—ਗਾਂਧਾਰੀ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਕੁਰੁਛੇਤਰ ਦੇ ਮਾਰੂ ਯੁਧ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਏਹਾ ਸੀ। ਭੀਮ ਨੇ ਗੁਰਜ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪੇਟ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਦੁਰਬਾਸਾ—ਇਕ ਕ੍ਰੋਧੀ ਰਿਖੀ। ਇਹ 'ਅਤ੍ਰੀ' ਰਿਖੀ ਤੇ 'ਅਨਸੂਯਾ' ਦਾ

ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਕੁਛ ਗੁੰਥਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ 'ਅਨਸੂਯਾ' ਦੇ ਪੋਟੇ 'ਸ਼ਿਵ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤੇ। ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਏਸੇ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਯਾਦਵ ਕੁਲ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬੰਸ) ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਇਆ।

ਦੇਵਕੀ—ਯਦੁਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਦੇਵਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰੀ, ਵਸੁਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਤਾ। ਵੇਖੋ ਉਗ੍ਰਸੈਨ।

ਦੇਵੀ—ਦੁਰਗਾ।

ਦੋਖ ਪੰਜ—ਵੇਖੋ ਪੰਜ ਦੋਖ।

ਧਰਮਰਾਜ—'ਸੰਗਯਾ' ਦੇ ਪੋਟੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਇਹ ਹਰ ਜੀਵ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਧ੍ਰੁਹ—ਧ੍ਰੁਹ ਭਗਤ—ਰਾਜਾ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ :
 = 'ਸੁਨੀਤਿ' ਤੇ 'ਸੁਰੁਚਿ'। ਸੁਨੀਤਿ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਧ੍ਰੁਹ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੁਰੁਚਿ ਦਾ 'ਉਤਮ'। ਸੁਰੁਚਿ ਨੇ ਧ੍ਰੁਹ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੀ 'ਗੋਦੀ ਵਿਚੋਂ' ਉਠਾ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਮਧੁਵਨ' ਵਿਚ ਜਾ ਤਪ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। 'ਉਤਮ' ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਮਰ ਗਈ। ਰਾਜੇ ਉਤਾਨਪਾਦ ਨੇ ਧ੍ਰੁਹ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਆਪ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਧ੍ਰੁਹ ਨੇ ਛੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਧ੍ਰੁਹ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ : 'ਭ੍ਰਮਿ' ਤੇ 'ਇਲਾ'। ਭ੍ਰਮਿ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ 'ਕਪਲ' ਤੇ 'ਵਤਸਰ'। 'ਇਲਾ' ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ 'ਉਤਫਲ' ਹੋਇਆ। (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਭਗਵਤ)।

ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬੁਧੀ—ਵੇਖੋ ਚੰਦ੍ਰਹਾਸ ।

ਧੋਣ=ਧੋਨ—ਵੇਖੋ ਕਾਮਧੋਨ ।

ਧੋਮ=ਧੋਮੁ=ਧੋਮਯ—ਧੂਮ ਰਿਖੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਦੇਵਲ ਰਿਖੀ ਦਾ ਛੋਟਾ
ਭਾਈ, ਤੇ ਉੱਦਾਲਕ ਦਾ ਗੁਰੂ । ਧੋਮ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਿਤ ਸੀ ।

ਧੌਲ=ਧਉਲ—ਧਵਲ—ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਬਲਦ, ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਦੀ
ਅਸਵਾਰੀ ।

ਨਖੱਤ੍ਰ=ਨਛੱਤ੍ਰ—ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹ, ਜੋ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬਣਾਉਂਦੇ
ਹਨ । ਜੋਤਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਤਾਈ ਮੰਨੇ ਹਨ : ੧ ਅਸ਼ਵਨੀ, ੨ ਭਰਣੀ, ੩ ਕ੍ਰਿਤਿਕਾ, ੪ ਰੋਹਿਣੀ, ੫ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਰਾ, ੬ ਆਰਦਰਾ,
੭ ਪੁਨਰਵਸੁ, ੮ ਪੁਖਯ, ੯ ਸ਼ਲੇਖਾ, ੧੦ ਮਘਾ, ੧੧ ਪੂਰਵਾ-
ਫਾਲਗੁਨੀ, ੧੨ ਉਤਰਾ ਫਾਲਗੁਨੀ, ੧੩ ਹਸਤ, ੧੪ ਚਿਤ੍ਰਾ,
੧੫ ਸਵਾਂਤੀ, ੧੬ ਵਿਸ਼ਾਖਾ, ੧੭ ਅਨੁਰਾਧਾ, ੧੮ ਜਯੇਸ਼ਠਾ,
੧੯ ਮੂਲ, ੨੦ ਪੂਰਵਾਥਾੜਾ, ੨੧ ਉਤਰਾਥਾੜਾ, ੨੨ ਸ਼੍ਰਾਵਣ,
੨੩ ਧਨਿਸ਼ਠਾ, ੨੪ ਸ਼ਤਭਿਖਾ, ੨੫ ਪੂਰਵਾਭਦ੍ਰਪਦਾ, ੨੬ ਉਤਰਾ-
ਭਦ੍ਰਪਦਾ, ੨੭ ਰੇਵਤੀ ।

ਨਰਸਿੰਘ=ਨਰਸਿੰਹ—ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਵਤਾਰ । ਇਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਧੜ
ਆਦਮੀ ਦਾ ਤੇ ਅੱਧਾ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸੀ । ਸਤਯੁਗ ਵਿਚ
ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਿਪੁ (ਹਰਨਾਖਸ) ਨੇ ਤਪ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਵਰ ਲੈ
ਲਿਆ : ਨਾ ਮੈਂ ਦਿਨੇ ਮਰਾਂ, ਨਾ ਰਾਤ, ਨਾ ਆਦਮੀ ਹੱਥੋਂ ਮਰਾਂ,
ਨਾ ਜਾਨਵਰ ਪਾਸੋਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਸਤਰ ਨਾਲ ਮਰਾਂ । ਇਹ ਵਰ
ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਵੀ ਖੁਹ ਲਿਆ । ਅੰਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ
ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ, ਤੇ

ਹਰਨਾਖਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਲਿਟੋਂ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਰਿਆ,
ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ । ਨੌਂਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਟ ਪਾੜ
ਕੇ ਮਾਰਿਆ ।

ਨਾਥ]ਨੋਂ—ਵੇਖੋ ਨੌਂ ਨਾਥ ।

ਨਾਰਦ—ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।
ਨਾਰਦ ਨੂੰ 'ਰਿਗ ਵੇਦ' ਦੇ ਕਈ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਨਵ' ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ
ਹੋਇਆ । 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ' ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਸ਼ਯਪ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦਾ
ਹੈ । 'ਮਹਾਭਾਰਤ' (ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਛ ਪੁਰਾਣਾਂ) ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰਦ ਨੇ
'ਦਖਸ਼' ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ, ਤਾਂ ਦਖਸ਼ ਨੇ
ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਤੂੰ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪੋਟੇਂ ਜਨਮ
ਲਵੇਂਗਾ । ਸੋ ਦਖਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ
ਨਾਲ ਨਾਰਦ ਨੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਲਿਆ । ਇਹ ਗੰਧਰਵਾਂ ਤੇ ਸੂਰਗ
ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਇਸ
ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਤੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈਂ । ਨਾਰਦ ਨੇ
ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੱਥੋਂ ਤੇਰੀ ਮੌਤ
ਹੋਵੇਗੀ । ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਕੰਸ ਨੇ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ
ਉਸ ਦੇ ਜੰਮਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ
ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਚੋਰੀ 'ਨੰਦ' ਗੋਪ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਇਆ, ਤੇ ਨੰਦ
ਦੀ ਲੜਕੀ ਕੰਸ ਨੂੰ ਲਿਆ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਪਟਕ ਕੇ

ਮਾਰ ਦਿਤੀ ।

ਨਾਰਦ ਦੇ ਰਚੇ 'ਪੰਚਰਾਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ । ਨਾਰਦ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਤੂੰ ਸਦਾ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਹੇਂਗਾ, ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇਂਗਾ । ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਨਾਰਦ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰੇਂਗਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਤੇਰੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ।

ਏਧਰ ਏਧਰ ਲੂਤੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਨਾਰਦ ਸਦਾ ਝਗੜੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਏਸੇ ਲਈ ਲੂਤੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ 'ਨਾਰਦ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ—ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵੇਂ ਮੋਢੇ ਠੀਵੇਂ ਕਰ ਕੇ ਪਿੱਠ ਦਾ ਵਲ ਕਢ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਬੈਠਣਾ, ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਪੇਟ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ, ਹੇਠ ਉਪਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਉਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਟੀ ਵਿਚ ਦਹੀਂ ਰਿੜਕੀਦਾ ਹੈ ।

ਨਿਧਾਂ—ਵੇਖੋ ਨੌਂ ਨਿਧਾਂ ।

ਨੌਂ ਖੰਡ—ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਨੌਂ ਭਾਗ : ਭਰਤ, ਇਲਾਵ੍ਰਤ, ਕਿੰਪੁਰਸ, ਭਦ੍ਰ, ਕੇਤੁਮਾਲ, ਹਰਿ, ਹਿਰਣਯ, ਰਮਯ, ਤੇ ਕੁਸ਼ ।

ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿ—ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਮੰਗਲ, ਬੁਧ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤ, ਸ਼ੁਕਰ, ਛਨਿਛਰ, ਰਾਹੂ, ਕੇਤੂ ।

ਨੌਂ ਭਾਗਤੀ—ਨਵਧਾਭਗਤਿ—ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ (ਉਪਾਸ਼ਨਾ) ।

੧ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦਾ ਜੱਸ ਸੁਣਨਾ ।

੨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣੇ ।

੩ ਸਿਮਰਨ, ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ।

੪ ਪਾਦ ਸੇਵਾ, ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ।

੫ ਅਰਚਨ, ਫੁਲ ਆਦਿ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਸਮਗਰੀ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ।

੬ ਵੰਦਨ, ਪ੍ਰਣਾਮ, ਨਮਸਕਾਰ ।

੭ ਸਖਾਭਾਵ, ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ।

੮ ਦਾਸ ਭਾਵ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ, ਸੇਵਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ।

੯ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ, ਆਪਣਾ ਆਪ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ।

ਨੌਂ ਨਾਥ—ਨੌਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੋਗੀ : ਆਦਿਨਾਥ, ਮਛੇਂਦ੍ਰਨਾਥ, ਉਦਯ ਨਾਥ, ਸੰਤੋਖ ਨਾਥ, ਕੰਬੜ ਨਾਥ, ਅਚੰਭ ਨਾਥ, ਚੌਰੰਗੀਨਾਥ, ਗੌਰਖਨਾਥ, ਤੇ ਸਤਯਨਾਥ ।

ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ ਨੌਂ ਨਾਥ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ :

ਆਦਿਨਾਥ, ਸ਼ੈਲ ਨਾਥ, ਸੰਤੋਖਨਾਥ, ਅਚੰਭਨਾਥ, ਗਜਕੰਠ ਨਾਥ, ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਥ, ਮਛੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ, ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਗਯਾਨ ਸ੍ਵਰੂਪੀ ਨਾਥ ।

ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਿਮਾ' ਵਿਚ ਨੌਂ ਨਾਥ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਤਬ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧ ਬੋਲੇ ਮੁਖ ਬਾਨੀ ।

ਅਹ 'ਗੌਰਖ ਨਾਥ', ਨਾਥ ਬਡਿ ਗਿਆਨੀ ।

'ਮਾਛਿੰਦ੍ਰ ਨਾਥ' ਅਰ 'ਚਰਪਟ ਨਾਥ' ।

'ਮੰਗਲ ਨਾਥ' 'ਘੁਘੂ ਨਾਥ' ਸਾਥ ।੧੧।

ਇਹ 'ਗੋਪੀਨਾਥ' 'ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥ' ਸੁਹਾਇ ।

ਇਹ 'ਸੂਰ ਨਾਥ' 'ਚੰਬਲ ਨਾਥ' ਕਹਾਇ ।

ਨਵੇਂ ਨਾਥ ਇਹ ਜਗਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ।

ਸਰਬੰਗਾਮੀ ਪੁਰਖ ਮਹਾਨ ।੧੨।

(ਸਰਬੰਗਾਮੀ=ਹਰ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਯੋਗ) ।

ਨੌਂ ਨਿਧਾਂ—(ਨਿਧ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਧਨ, ਸੰਪਤੀ) ਨੌਂ ਇਹ
ਹਨ : ਪਦਮ, ਮਹਾ ਪਦਮ, ਮਕਰ, ਕੱਛਪ, ਮੁਕੇਦ, ਕੁੰਦ, ਨੀਲ,
ਸੰਖ, ਖਰਬ ।

ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਢੰਗ
ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

ਨੌਂ ਵਿਆਕਰਣ—ਅੰਦ੍ਰ, ਚਾਂਦ੍ਰ, ਕਾਸ਼ਕ੍ਰਿਤਨ, ਆਪਿਸ਼ਲਿ, ਸ਼ਾਕਟਾਯਨ,
ਪਾਣਿਨੀਯ, ਆਮਰ, ਜੈਨੇਂਦ੍ਰ, ਤੇ ਕਲਾਪ (ਕਾਤੰਦ੍ਰ) । ਇਹ ਨੌਂ
ਵਿਆਕਰਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ । ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਜੋ ਵਿਆਕਰਣ
(ਗਰਾਮਰ) ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ 'ਪਾਣਿਨੀਯ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ
ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੈ । ਪਾਣਿਨੀਯ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ
ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਹੈ ।

ਨੰਦ—'ਵਰੀਯਸੀ' ਦੇ ਪੋਟੇ 'ਪਰਜਨਯ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਗੋਕਲ ਦੇ ਗੋਪਾਂ
ਦਾ ਮੁਖੀਆ, ਯਸ਼ੋਦਾ ਦਾ ਪਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨ ਕੇ
ਪਾਲਿਆ ਸੀ ।

ਪਦਾਰਥ—ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ।

ਪਰਸਰਾਮ—ਪਰਸੁਰਾਮ—ਕੁਹਾੜਾਧਾਰੀ ਰਾਮ, (ਪਰਸ=ਕੁਹਾੜਾ) ।

'ਮਤਮਯ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸੀ,
ਤੇ 'ਭਾਗਵਤ' ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਅਵਤਾਰ । ਇਹ ਰਿਖੀ

‘ਜਮਦਗਨਿ’ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ‘ਰੇਣਕਾ’ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ‘ਰੇਣਕਾ’ ਦਾ ਮਨ ਭਰਮ ਗਿਆ। ਜਮਦਗਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਰੇਣਕਾ ਦਾ ਸਿਰ ਵਢ ਦਿਹੋ। ਪਹਿਲੇ ਚੋਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਮਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਵਢ ਦਿਤਾ। ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਮਦਗਨ ਨੇ ਪਰਸਰਾਮ ਨੂੰ ਵਰ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪਾਪ-ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਹੋ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਣਕਾ ਫਿਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੁ ਨੇ ਜਮਦਗਨ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਇੱਕੀ ਵਾਰ ਛੱਤਰੀਆ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਪਰਸਰਾਮ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੋਂ ਹਾਰਿਆ।

ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਹਾੜਾ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਪਰਸੁਰਾਮ’ (ਕੁਹਾੜਾਧਾਰੀ ਰਾਮ) ਪਿਆ। ਵੇਖੋ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੁ ਤੇ ਜਮਦਗਨ।

(ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰੁਟੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਰਸਰਾਮ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ। ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦੋ ਅਵਤਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏ ?)

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ—ਇਹ ਹਿਰਨਯਕਸ਼ਿਪੁ (ਹਰਣਾਖਸ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ‘ਬਲਿ’ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਜਦ

ਹਰਣਾਖਸ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ 'ਨਰਸਿੰਘ' ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਰਣਾਖਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਵੇਖੋ ਹਰਣਾਖਸ।

ਪ੍ਰੀਖਤ=ਪ੍ਰੀਛਤ=ਪਰਿਸ਼ਤ—ਇਹ ਅਰਜਨ ਪਾਂਡਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਤੇ 'ਉੱਤਰਾ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਅਸਵਥਾਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਮੁਰਦਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆਂ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਰੁਛੇਤਰ ਯੁਧ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਪਾਂਡਵ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ 'ਹਸਤਨਾਪੁਰ' ਤੇ 'ਇੰਦ੍ਰਪ੍ਰਸਥ' ਦਾ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰੀਛਤ ਬਣਿਆਂ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸੱਪ ਲੜਨ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਸੋ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਜਨਮੇਜਾ' ਨੇ ਸਰਪਯੋਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ। ਵੇਖੋ ਜਨਮੇਜਾ।

ਪਾਂਡਵ—ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ 'ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਵਿਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ' ਖਈ ਰੋਗ ਨਾਲ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਔਲਾਦ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ : 'ਅੰਬਿਕਾ' ਤੇ 'ਅੰਬਾਲਿਕਾ'। ਵਿਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ ਦੀ ਮਾਤਾ 'ਸਤਯਵਤੀ' ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ 'ਅੰਬਿਕਾ' ਤੇ 'ਅੰਬਾਲਿਕਾ' ਵਿਚੋਂ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਤਯਵਤੀ 'ਵਦ ਵਿਆਸ' ਪਾਸ ਗਈ। ਵੇਦ ਵਿਆਸ 'ਸਤਯਵਤੀ' ਕੁਆਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਰਿਖੀ ਪਰਾਸ਼ਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਨ। ਵਿਆਸ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਲਈ।

ਅੰਬਿਕਾ ਨੇ ਵਿਆਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਰੰਗ (ਭੂਤ ਵਰਗਾ) ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਸੋ ਅੰਬਿਕਾ ਦੇ ਘਰ 'ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ' ਅੰਨ੍ਹਾ ਜੰਮਿਆ।

ਫਿਰ 'ਅੰਬਾਲਿਕਾ' ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ 'ਪਾਂਡੂ' (ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ) ਜੰਮਿਆ।

ਸਤਯਵਤੀ ਨੇ ਅੰਬਿਕਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਇਕ ਦਾਸੀ (ਗੋਲੀ) ਨੂੰ ਵਿਆਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ 'ਬਿਦਰ' ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ, ਸੋ ਰਾਜਗੱਦੀ ਪਰ 'ਪਾਂਡੂ ਬੈਠਾ'। ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਪਾਂਡੂ ਦਾ ਵਿਆਹ 'ਕੁੰਤੀ' ਤੇ 'ਮਾਦਰੀ' ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਕਿਮਿੰਦਯ ਰਿਖੀ, ਮਿਰਗ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮਿਰਗੀ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਦੇ ਪਾਂਡੂ ਨੇ ਰਿਖੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਰਿਖੀ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਗ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਪਾਂਡੂ ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੇ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਭਅਤਾ। ਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਨਾਜ਼ਾਇਜ਼ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ।) ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਧਰਮ (ਧਰਮਰਾਜ) ਦੇ ਸੰਬਧ ਨਾਲ 'ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ', ਪੰਦੇ ਦੇਵਤਾ ਤੋਂ 'ਭੀਮ' ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਤੋਂ 'ਅਰਜਣ' ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ 'ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। (ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤ

ਨਹੀਂ)। 'ਮਾਦਰੀ' ਨੇ 'ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ' ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ 'ਨਕੁਲ' ਤੇ 'ਸਹਦੇਵ' ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। (ਭਾਵ ! ਪਾਂਡੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ 'ਪਾਂਡਵ' ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।)

ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੌਰਵ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਹਸਤਿਨਾਪੁਰ' ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਇੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਸਥ' (ਦਿੱਲੀ) ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਪਾਰਜਾਤ—ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਰੁਖ ਨਿਕਲਿਆ, ਜੋ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। (ਏਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਕਲਪਤਰੁ ਜਾਂ ਕਲਪ ਬਿਤਛ ਹੈ।) ਇੰਦਰ ਦੀ ਇਸਤਰੀ 'ਸ਼ਚੀ' ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੁਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ 'ਸਤਯਭਾਮਾ' (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਮੁਖ ਰਾਣੀ) ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿ ਪਾਰਜਾਤ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਜਾਤ ਬਦਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਘੋਰ ਯੁਧ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਾਰਜਾਤ 'ਸਤਯਭਾਮਾ' ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਪਿਛੋਂ ਪਾਰਜਾਤ ਫਿਰ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪਾਰਬਤੀ—ਪਾਰਵਤੀ—ਉਮਾ—ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਵਤ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ।

ਪੌਣ ਪਿਸਾਚ—ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਘਟੀਆ ਸ਼ਰੇਣੀ, ਜੋ ਮਾਸ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।
ਤਾ। ਪਿੰਗਲਾ—ਵਿਦੇਹ ਨਗਰ (ਜਨਕ ਪੁਰੀ) ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਪਿੰਗਲਾ ਪੁੱਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਜਵਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਈ।

ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬਚਨ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਆਇਆ। ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ, ਜੋ ਉਹ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕਰਦੀ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਏਨੀ ਕੁ ਠੰਕਰ ਲੱਗਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਈ। ਅੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਪੁਰਸਲਾਤ—ਪੁਰ ਸਰਾਤ=ਸਰਾਤ ਦਾ ਪੁਲ—ਇਸਲਾਮੀ ਸਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਜ਼ਖ (ਨਰਕ) ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਪੁਲ ਹੈ, ਜੋ ਵਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਬਰੀਕ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਪਾਰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਾਰਸੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਚਿਨਵਤ ਪੇਰੇਤੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣ—ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਲੱਖ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :

੧ ਵਿਸ਼ਨੁ ਪੁਰਾਣ, ੨ ਪਦਮ, ੩ ਬ੍ਰਹਮ, ੪ ਸ਼ਿਵ, ੫ ਭਾਗਵਤ
੬ ਨਾਰਦ, ੭ ਮਾਰਕੰਡੇ, ੮ ਅਗਨਿ, ੯ ਬ੍ਰਹਮ ਵੇਵਰਤ, ੧੦ ਲਿੰਗ,
੧੧ ਵਾਰਾਹ, ੧੨ ਸਕੰਦ, ੧੩ ਵਾਮਨ, ੧੪ ਕੂਰਮ, ੧੫ ਮਤਸਰ
੧੬ ਗਰੁੜ, ੧੭ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ, ੧੮ ਭਵਿਸ਼ਯ ਪੁਰਾਣ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਠਾਰਾਂ 'ਉਪ ਪੁਰਾਣ' (ਠੱਟੇ ਪੁਰਾਣ) ਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ :

੧. ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ, ੨. ਨਰਸਿੰਹ, ੩. ਨਾਰਦੀਯ, ੪. ਦੇਵ
ਭਾਗਵਤ, ੫. ਦੁਰਵਾਸਾ, ੬. ਕਪਿਲ, ੭. ਮਾਨਵ, ੮. ਐਸ਼ਨਸ
੯. ਵਰੁਣ, ੧੦. ਕਾਲਿਕਾ, ੧੧. ਸ਼ਾਂਬ, ੧੨. ਨੰਦਾ, ੧੩. ਸੌਰ

੧੪. ਪਾਰਾਸਰ, ੧੫. ਆਦਿਤਯ, ੧੬. ਮਾਹੇਸ਼ੁਰ, ੧੭. ਭਾਰਗਵ,
ਤੇ ੧੮. ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ।

ਕੁਛ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁਛ ਫਰਕ ਹੈ, ਪਰ ਗਿਣਤੀ
ਅਠਾਰਾਂ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ।

ਪੂਤਨਾ—‘ਬਲਿ’ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ, ‘ਵਕਾਸੁਰ’ ਤੇ ‘ਅਘਾਸੁਰ’ ਦੀ ਭੈਣ । ਇਹ
ਕੰਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰੀ ਹੋਈ ਦਾਈ ਬਣ ਕੇ ਬਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਲਾ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਲਹੂ ਚੂਸ ਕੇ
ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ । (ਭਾਗਵਤ) ।

ਪੰਚ ਦੋਖ=ਪੰਜ ਦੋਖ—੧. ਅਵਿੱਦਿਆ (ਆਗਿਆਨਤਾ), ੨. ਅਸੰਮਤਾ
(ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ, ਰਾਏ ਨਾ ਮਿਲਨੀ)। ੩. ਰਾਗ (ਪਿਆਰ) ੪. ਦਵੈਖ,
(ਦਵੈਸ਼, ਈਰਖਾ), ੫. ਅਭੀ ਨਿਵੇਸ਼ (ਗੁਣ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਔਗੁਣ
ਕਾਲਣੇ, ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨੀ) ।

ਕੁਛ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਤਿੰਨ ਦੋਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ : ੧. ਮਲ ਦੋਖ
(ਪਾਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਣਾ), ੨. ਵਿਛੇਪ ਦੋਖ (ਹਰ ਵੇਲੇ
ਮਨ ਦਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਚੇਚਲ ਰਹਿਣਾ), ੩. ਆਵਰਣ ਦੋਖ
(ਅਗਿਆਨਤਾ) ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਹ ਪੰਜ ਦੋਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :

“ਮ੍ਰਿਗ, ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ, ਪਤੰਗ, ਕੁੰਚਰ, ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ ।

ਪੰਚ ਦੋਖ ਅਸਾਧ ਜਾ ਮਹਿ ਤਾ ਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ ।”

(ਆਸਾ, ਪੰਨਾ ੪੮੬)

(ਮ੍ਰਿਗ=ਹਰਨ ਨੂੰ ਕੰਨ ਰਸ, ਮੀਨ=ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਜੀਭ ਰਸ,
ਭ੍ਰਿੰਗ=ਭੰਵਰ ਨੂੰ ਵਾਸਨਾ ਰਸ, ਪਤੰਗੇ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਦਾ ਰਸ,

ਕੁੰਚਰ=ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਕਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ)। ਇਹ ਜੀਵ ਇਕ ਇਕ ਦੋਖ (ਦੋਸ਼, ਔਗੁਣ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜੇ ਦੋਸ਼ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਬਚਾਉ ਦੀ ਕੀ ਆਸ ?

ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ। ਇਹ ਵੀ ਪੰਜ ਦੋਖ (ਦੋਸ਼, ਔਗੁਣ) ਮੰਨੇ ਹਨ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜੇ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ। ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਔਗੁਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਚਾਲੀ—ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ (ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਦ੍ਰੁਪਦ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਇਹ ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਦ੍ਰੁਪਦ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਸੀ। ਦ੍ਰੁਪਦ ਦੀ ਲੜਕੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦ੍ਰੁਪਦੀ' ਤੇ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਪੰਚਾਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। 'ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਯੁਮਨ' ਤੇ 'ਸ਼ਿਖੰਡੀ' ਇਸ ਦੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਦ੍ਰੁਪਦ ਦਾ ਨਾਮ 'ਯਗਯਸ਼ਨ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜ ਤੱਤ—ਅਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਅਗਨੀ, ਜਲ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੰਝੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ, ਹਰ ਤੱਤ ਦੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਗੁਣ।

੧ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੰਜ ਗੁਣ : ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ।

੨ ਵਾਯੂ ਦੇ ਪੰਜ : ਚਲਣਾ, ਦੋੜਨਾ, ਕੁੱਦਣਾ, ਫੈਲਣਾ, ਸੁੰਗੜਨਾ।

੩ ਅੱਗ ਦੇ ਪੰਜ : ਤੇਜ, ਭੁੱਖ, ਤੇਹ, ਨੀਂਦ, ਆਲਸ।

੪ ਜਲ ਦੇ ਪੰਜ : ਵੀਰਜ, ਰੁਧਿਰ (ਲਹੂ), ਚਰਬੀ, ਪਸੀਨਾ, ਲਾਲਾਂ ।

੫ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਪੰਜ : ਰੋਮ, ਚਮੜੀ, ਨਾੜੀਆਂ, ਮਾਸ, ਹੱਡੀਆਂ ।

ਬਸਿਸਟ=ਵਸ਼ਿਸਟ—‘ਉਰਵਸ਼ੀ’ ਅਪੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ‘ਮਿਤ੍ਰਾਵਰਣ’ ਮੁਨੀ ਦਾ ਵੀਰਜ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਗਿਰ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ‘ਵਸ਼ਿਸਟ’ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਰਾਜਾ ‘ਨਿਮਿ’ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ । ਇਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ‘ਵਿਸਵਾ ਮਿਤ੍ਰ’ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ । ਵਸ਼ਿਸਟ ਦੀ ਪਤਨੀ ‘ਅਰੁਧਤੀ’ ‘ਸੀਤਾ’ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ ।

ਬੱਤੀ ਸੁਲੱਖਣਾ—ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਬੱਤੀ ਸੁਭ ਲੱਛਣ (ਲੱਖਣ) ਮੰਨੇ ਹਨ । ‘ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ’ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਤੀ ਸੁਭ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ ।

ਪੰਜ (ਨੇਤਰ, ਜਬਾੜੇ, ਨੱਕ, ਵੱਖੀ, ਬਾਂਹੀ) ਦੀਰਘ= ਲੰਮੀਆਂ ।

ਪੰਜ (ਤੁਚਾ=ਖਲੜੀ, ਕੇਸ, ਉਂਘਲੀਆਂ, ਉਂਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ, ਦੰਦ) ਸੂਖਸ਼ਮ (ਕੋਮਲ) ।

ਸੱਤ (ਹਥੇਲੀ, ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਤਲੇ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਏ, ਤਾਲੂ, ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਨੌਂਹ) ਲਾਲ ।

ਛੇ (ਕਮਰ ਦੀ ਹੱਡੀ, ਪੇਟ, ਪਸਲੀ, ਮੱਢੇ, ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ, ਮੁੱਖ) ਉੱਚੇ ।

ਤਿੰਨ (ਮੱਥਾ, ਛਾਤੀ, ਕਮਰ) ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲੇ=ਚੌੜੇ ।

ਤਿੰਨ (ਗਰਦਨ, ਜੰਘਾਂ, ਲਿੰਗ) ਛੋਟੇ ।

ਤਿੰਨ (ਸੁਰ, ਨਾਭੀ, ਸੁਭਾਵ) ਗੰਭੀਰ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਨੇ ਇਉਂ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ

ਹਨ :

“ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੁਲ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਯਾਵੰਤ ਸਦਾ,

ਸੱਜਨ ਸੁਬੱਧ ਸਤਯ ਸੀਲ ਵ੍ਰਤਧਾਰੀ ਹੈ ।

ਵਿਚੱਛਨ ਵਿਨਈ ਜਪੀ ਵਿਸ਼ਾਸਿ ਵੰਦਨੀਯ,

ਕਵਿ ਨਿਰਲੋਭ ਦਯਾ ਦਾਨੀ ਉਪਕਾਰੀ ਹੈ ।

ਤੁੱਛ ਨਿਦ੍ਰਾ ਇੰਦ੍ਰੀਜਿਤ ਸੁਚਿ ਪਰਕਾਸ਼ਬੁੱਧਿ,

ਹਰਿ ਗੁਰ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭੁਕਤਿ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ।

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਗਯ ਧਰਮਗਯ ਮਿਤਭੁਕ ਵਸਕਾਮ,

ਲੱਛਨ ਬਤੀਸ ਨਰ ਜਗਤ ਮਝਾਰੀ ਹੈ ।”

‘ਲਾਲ’ ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਬੱਤੀ ਸੁਭ ਲੱਛਣ ਇਹ ਲਿਖੇ

ਹਨ :

“ਸੁੰਦਰ ਸਲੱਜ ਸੁਧੀ ਸਾਹਸੀ, ਸੁਹਿਰਦ ਸਾਚੇ,

ਸੂਰੇ ਸੁਚਿ ਸਾਵਧਾਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਗਯ ਜਾਨੀਏ ।

ਉੱਦਮੀ ਉਦਾਰ ਗੁਨਗ੍ਰਾਹੀ ਐ ਗੰਭੀਰ ‘ਲਾਲ’

ਸੁਧਮਨ ਧਰਮੀ ਛਮੀ ਸੁ ਤਤ੍ ਗਯਾਨੀਏ ।

ਇੰਦ੍ਰਜਿਤ ਸਤਯਵਤ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਿਤੀ ਵਿਨੀਤ,

ਤੇਜਸੀ ਦਯਾਲੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਰਿ ਸੇ ਪ੍ਰਮਾਨੀਏ ।

ਲੋਭ ਛੋਭ ਹਿੰਸਾ ਕਾਮ ਕਪਟ ਗਰੂਰਤਾ ਨ,

ਲੱਛਨ ਬਤੀਸ ਏ ਛਿਤੀਸ ਕੇ ਬਖਾਨੀਏ ।”

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬੱਤੀ ਉੱਤਮ ਲਛਣ ਇਹ ਮੰਨੇ ਹਨ :

੧ ਸੁੰਦਰਤਾ, ੨ ਸੂਫਤਾ, ੩ ਲੱਜਾ, ੪ ਚਤੁਰਈ, ੫ ਵਿੱਦਿਆ,
੬ ਪਤਿ ਭਗਤੀ, ੭ ਸੇਵਾ, ੮ ਦਯਾ, ੯ ਸਤਯ, ੧੦ ਪ੍ਰਿਯਬਾਣੀ
(ਮਿਠ ਬੋਲੀ), ੧੧ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ੧੨ ਨਮਰਤਾ, ੧੩ ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ,
੧੪ ਏਕਤਾ, ੧੫ ਧੀਰਜ, ੧੬ ਧਰਮਨਿਸ਼ਠਾ, ੧੭ ਸੰਯਮ,
੧੮ ਉਦਾਰਤਾ, ੧੯ ਗੰਭੀਰਤਾ, ੨੦, ਉੱਦਮ, ੨੧ ਸੂਰਵੀਰਤਾ,
੨੨ ਰਾਗ, ੨੩ ਕਾਵਯ, ੨੪ ਚਿਤ੍ਰ, ੨੫ ਔਸ਼ਧ, ੨੬ ਰਸੋਈ,
੨੭ ਸਿਲਾਈ, ੨੮ ਪਰੋਣਾ, ੨੯ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਯਥਾ ਯੋਗ
ਸੁਆਰਨਾ ਸੰਗਾਰਨਾ, ੩੦ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨਾ, ੩੧ ਘਰ
ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਸਤਕਾਰ ੩੨ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪਾਲਨ।
ਬਧਿਕ=ਸ਼ਕਾਰੀ—ਜਾਦਵਾਂ ਦੀ ਖੈ ਪਿਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਕ
ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਜਾ ਲੇਟੇ। ਬਧਿਕ ਨੇ ਤੀਰ ਚਲਾਇਆ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਜੀ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ। ਬਧਿਕ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਿਰਗ
ਸਮਝ ਕੇ ਤੀਰ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਿਆਂ
ਬਧਿਕ ਤਰ ਗਿਆ।

ਬ੍ਰਹਮਾ=ਬਰਮਾ—ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ,
ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਬਰਾਹ=ਵਰਾਹ—ਹਿਰਨਯਾਕ ਦੈਂਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਡੋਬ ਕੇ ਪਾਤਾਲ ਲੈ
ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਵਰਾਹ (ਸੂਰ) ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ
ਦੈਂਤ ਨਾਲ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਯੁਧ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ
ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਟਿਕਾਇਆ। ਭਾਗਵਤ
ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਾਹ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਨੱਕ ਤੋਂ ਹੋਈ।

ਬਲਭਦ੍ਰ=ਬਲਰਾਮ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ।

ਬਲ=ਬਲਿ—ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਦਾ ਪੋਤਰਾ, ਵਿਰੋਚਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ 'ਵਿੰਧਯਾਵਲੀ' ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਾ ਬਲਿ ਨੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ 'ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ' (ਵਉਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ) ਬਲਿ ਨੂੰ ਛਲਨ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ। ਪੰਡਤ ਦਾ ਵਉਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਲਿ ਤੋਂ ਢਾਈ ਕਰਮਾਂ ਥਾਂ ਕੁਟੀਆ ਵਾਸਤੇ ਮੰਗੀ। ਬਲਿ ਦਾ ਪ੍ਰਹਤ ਸੁਕ੍ਰ (ਸੁਕ੍ਰਾਚਾਰਯ) ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਲਿ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ, ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਨਾ ਦੇਹ। ਪਰ ਬਲਿ ਬਚਨ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਲਿ ਦਾਨ ਦੀ ਚੁਲੀ ਛੱਡਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਸੁਕ੍ਰ ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਟੂਟੀ ਵਿਚ ਵੜ ਬੈਠਾ। ਪਾਣੀ ਕਢਣ ਵਾਸਤੇ ਬਲਿ ਨੇ ਟੂਟੀ ਵਿਚ ਤੀਲਾ ਫੇਰਿਆ, ਤਾਂ ਸੁਕ੍ਰ ਕਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਾਨ ਦੀ ਚੁਲੀ ਛੱਡਣ ਪਿਛੋਂ 'ਵਾਮਨ' ਨੇ ਦੇਹ ਵਧੋਂ ਕੇ ਦੋ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਮਿਣ ਲਈ। (ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼)। ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਵਾਮਨ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ) ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਤਾਲ ਨਿਘਾਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਦਵਾਰਪਾਲ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਛ ਵਿੱਦਿਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤੇ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਮਹੇਸ਼) ਚਾਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬਾਰੇ 'ਰਹੀਮ' ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ :

“ਰਹਿਮਨ, ਜਾਚਕਤਾ ਗਹੇ ਬੜੇ ਛੋਟ ਹੁੰ ਜਾਤ ।

ਨਾਰਾਇਣ ਹੂੰ ਕੋ ਭਯੋ ਬਾਵਨ ਆਂਗੁਰ ਗਾਤ ।”

ਬਲਵੰਡ—ਵੇਖੋ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ।

ਬਾਸਦੇਵ—ਵੇਖੋ ਵਾਸਦੇਵ ।

ਬਾਣੀਆਂ ਚਾਰ—ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ ।

ਬਾਲਮੀਕ—ਵੇਖੋ ਵਾਲਮੀਕ ।

ਬਾਵਨ—ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ : ਵੇਖੋ ਬਲਿ ।

ਬਿਆਧ—ਵੇਖੋ ਤਿੰਨ ਤਾਪ ।

ਬਿਸਨ=ਵਿਸਨੁ=ਵਿਸ਼ਨੂੰ—ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੇਵਤਾ ।

ਈਸ਼ਵਰ ।

ਬਿਸਵੰਭਰ=ਬਿਸੁੰਭਰ—ਜਗਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਈਸ਼ਵਰ ।

ਬਿਹਾਰੀ—ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵਿਚਰਣ ਵਾਲਾ, ਈਸ਼ਵਰ ।

ਬਿਦਰ=ਦਾਸੀ ਸੁਤ—ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਦਾ ਭਰਾ । ਵੇਖੋ ਪਾਂਡਵ ।

ਬਿਰੰਚ=ਬਿਰੰਚਿ—ਜੀਵ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ।

ਬੇਦ=ਵੇਦ—ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚਾਰ

ਹਨ :

ਰਿਗ ਵੇਦ (ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ), ਯਜੁਰ ਵੇਦ, ਸਾਮ ਵੇਦ, ਅਥਰਵ ਵੇਦ । ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਵੇਦ 'ਅਥਰਵਣ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਬੇਦ ਬਿਆਸ=ਵੇਦ ਵਿਆਸ—ਚੇਦਿ ਦੇ ਰਾਜਾ ਉਪਰਿਚਰ (ਵਸੁ) ਦੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਮੱਛੀ ਦੇ ਪੋਟੇਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ । ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ

‘ਮਤਸਯੋਦਰੀ’ ਪਿਆ, ਭਾਵ : ਮੱਛੀ ਦੇ ਉਦਰ (ਪੇਟ) ਤੋਂ ਪਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ। ਇਸ ਮੱਛੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ‘ਅਦ੍ਰਿਕਾ’ ਨਾਮ ਦੀ ਅਪੱਛਰਾਂ ਸੀ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਮੱਛੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮਤਸਯੋਦਰੀ (ਮਛੋਦਰੀ) ਨੂੰ ਮਲਾਹਾਂ ਨੇ ਪਾਲਿਆ। ਜਵਾਨ ਕੁਆਰੀ ਮਤਸਯੋਦਰੀ ‘ਪਰਾਸ਼ਰ’ ਰਿਖੀ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਗਈ। ਸਰਾਪ ਦਾ ਭੇ ਦੇ ਕੇ ਪਰਾਸ਼ਰ ਨੇ ਮਤਸਯੋਦਰੀ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਮਤਸਯੋਦਰੀ ਦੇ ਕਈ ਨਾਮ ਪਰਚਲਤ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਮਛੋਦਰੀ, ਮਤਸਗੰਧਾ, ਯੋਜਨਗੰਧਾ, ਗੰਧਕਾਲੀ, ਗੰਧਵਤੀ, ਕਾਲਾਂਗਨੀ, ਤੇ ਸਤਯਵਤੀ।

ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਮਛੋਦਰੀ ਨੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਇਕ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’ ਪਿਆ। ਉਹ ਦੋ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ (ਇਕ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ) ਜਨਮਿਆਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰੁਪਾਇਨ ਨਾਮ ਹੋਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾਮ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦ੍ਰੁਪਾਇਨ’ ਬਣ ਗਿਆ।

ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਨਾਮ ‘ਵੇਦ ਵਿਆਸ’ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਾ ਰਿਖੀ ‘ਮਹਾ ਭਾਰਤ’ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਛੇਵਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ‘ਵੇਦਾਂਤ’ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ, ਪਾਂਡੂ ਤੇ ਬਿਦਰ ਏਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਵੇਖੋ ਪਾਂਡਵ।

ਭਗਤੀ—ਵੇਖੋ ਨੌਧਾ ਭਗਤੀ ।

ਭਗੀਰਥ—ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਿਲੀਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ । ਇਹ ਰਾਜਾ 'ਸਗਰ' ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਭਗੀਰਥ ਨੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੇ 'ਗੋਕਰਣ' ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਣਨ ਤਪ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਵਰ ਮੰਗਿਆ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ । ਫਿਰ ਭਗੀਰਥ ਨੇ ਤਪ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ । ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜੂੜਾ ਏਨਾ ਫੈਲਾ ਲਿਆ, ਕਿ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਗੰਗਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਉਸ ਜੂੜੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭ ਸੱਕੀ । ਫਿਰ ਭਗੀਰਥ ਦੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਜੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਸੱਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲੇ । ਹ੍ਰਦਨੀ, ਪਾਵਿਨੀ ਤੇ ਨਲਿਨੀ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਨਿਕਲੇ । ਵੰਸ਼, ਸੀਤਾ, ਤੇ ਸਿੰਧੂ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿ ਤੁਰੇ । ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਭਗੀਰਥ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਲੀਹ 'ਤੇ ਤੁਰਿਆ । ਏਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਗੰਗਾ ਹੈ, ਤੇ ਭਗੀਰਥ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਭਗੀਰਥੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਗਰ' ਦੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਹੋਈ ।

ਭੱਟ—ਬ੍ਰਹਮਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੈਸ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਸੂਦਰ ਦੀ ਅੰਸ ਸੀ । ਪਰ ਕੁਛ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮਣੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਛੱਤਰੀ ਦੀ ਅੰਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਾ ਭੱਟਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਆਏ (ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਅੰਧ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ।

ਭੱਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨਾ ।

ਕੁਛ ਵਿੱਦਿਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਭੱਟ ਭਗੀਰਥ ਦੀ ਅੰਸ ਸਨ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਜੋਂ ਹੈ ।

੧. ਕਲਸਹਾਰ (ਕਿਤੇ ਇਹ ਆਪਣਾ ਨਾਮ 'ਕੱਲ' ਤੇ ਕਿਤੇ 'ਟੱਲ' ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ।)

੨. ਜਾਲਪ, ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ 'ਜੱਲ' ਵੀ ਹੈ ।

੩. ਕੀਰਤ, ੪. ਭਿੱਖਾ, ੫. ਸੱਲੂ, ੬. ਭੱਲ, ੭. ਨੱਲ,

੮. ਗਯੰਦ, ੯. ਮਥੁਰਾ, ੧੦. ਬੱਲ, ੧੧. ਹਰਬੋਸ ।

ਭਭੀਖਣ=ਭਭੀਖਣ=ਵਿਭੀਸ਼ਣ—ਟਿਹ ਰਾਵਣ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸੀ ।

ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆ ਗਿਆ । ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਰਾਜ ਭਭੀਖਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

ਭਵਨ ਚੌਦਾਂ—ਵੇਖੋ ਚੌਦਾਂ ਭਵਨ ।

ਭਵਾਨੀ—ਭਵ (ਸ਼ਿਵ) ਦੀ ਇਸਤਰੀ, ਦੁਰਗਾ ।

ਭੈਰਉ=ਭੈਰਵ—ਸ਼ਿਵ, ਰੁਦਰ । ਰੁਦਰ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ, ਜੋ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅੱਠ ਰੂਪ ਲਿਖੇ ਹਨ :

ਅਸਿਤਾਂਗ, ਸੰਹਾਰ, ਰੁਰੁ, ਕਾਲ, ਕ੍ਰੋਧ, ਤਾਮ੍ਰਚੂੜ, ਚੰਦ੍ਰਚੂੜ,

ਮਹਾਨ ।

ਮਹਾਦੇਉ=ਮਹਾਦੇਵ—ਸ਼ਿਵ ।

ਮਹਾ ਮਾਈ—ਲਛਮੀ, ਦੁਰਗਾ ।

ਮਹਿਖਾਸਰ=ਮਹਿਖਾ ਅਸੁਰ—ਝੋਟੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਦੇਵਤਾ । ਇਹ
ਰੰਭ ਦੇਵਤ ਦੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਮੱਝ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ
ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ।

ਮਹੇਸ਼=ਮਹਾ ਈਸ਼—ਸ਼ਿਵ । ਈਸ਼ਵਰ ।

ਮੱਛ—ਵੇਖੋ ਅਵਤਾਰ ।

ਮਧਸੂਦਨ=ਮਧਸੂਦਨ—ਮਧੁ ਦੇਵਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ।
ਈਸ਼ਵਰ ।

ਮਧਕੀਟ—ਮਧੁ ਤੇ ਕੈਟਭ ਦੋਨੋਂ ਦੇਵਤ ਤੇ ਭਾਈ । ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਤੇ ਰਾਮਾਇਣ
ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਲ ਵਿਚ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ
(ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਵਿਚੋਂ) ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੇਵਤ ਉਪਜੇ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਜੇ
ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ
ਦੇਵਤ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪੈ ਗਏ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ
ਕੀਤੀ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ।

ਮਾਂਧਾਤਾ=ਮਾਨਧਾਤਾ—ਇਹ ਇਕਵਾਕੁਵੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾ 'ਯੁਵਨਾਸ਼ੁ' ਦਾ
ਪੁੱਤਰ ਸੀ । 'ਹਰਿਵੰਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਗੋਰਾ' ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ
ਹੋਇਆ । ਪਰ 'ਵਿਸ਼ਨੁਪੁਰਾਣ' ਤੇ 'ਭਾਗਵਤ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ
ਇਹ 'ਯੁਵਨਾਸ਼ੁ' ਦੀ ਵੱਖੀ ਪਾੜ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ।

ਮਾਰਕੰਡੇ=ਮਾਰਕੰਡਾ=ਮਾਰਕੰਡੇਯ—'ਮਨਸਿੰਘ' ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ 'ਮ੍ਰਿਕੰਡੁ'
ਰਿਖੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ । ਤਪ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਰਿਖੀ ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ, ਕਿ

ਇਹ ਬਾਲਕ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਜਾਇਗਾ । ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਰਕੰਡੇ ਨੇ ਐਸਾ ਤਪ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਰ ਲੈ ਲਿਆ । ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੀ ਇਸਤਰੀ 'ਧੂਮਾਵਤੀ' ਵਿਚੋਂ 'ਵੇਦਸਿਰਾ' ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ । ਕਹਾਵਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਕਿ ਗ੍ਰਿਸ਼ਤ' ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮਾਰਕੰਡੇ ਨੇ ਵੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਛੱਪਰੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਈ । ਬਾਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਰਦੀ ਦੇ ਬਚਾਉ ਤਾਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੱਖ ਕਾਨ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ । (ਭਾਵ, ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਛੱਪਰੀ ਹੀ ਸੀ) ਮੁਕਤੀਆਂ—ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ ।

ਮੁਰਾਰੀ—ਮੁਰ+ਅਰੀ, ਮੁਰ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ।

ਰਕਤਬੀਜ—ਇਕ ਦੈਂਤ, ਜੋ ਸ਼ੁੱਭ ਦੈਂਤ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿਗਣ, ਓਨੇ ਦੈਂਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ । ਚੰਡੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਲਹੂ ਪੀ ਲਿਆ ।

ਰਘੁਨਾਥ—'ਸੁਦਕਸ਼ਣਾ' ਦੇ ਪੈਟ ਤੋਂ 'ਦਲੀਪ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਅਤੇ ਰਾਜਾ 'ਅਜ' ਦਾ ਪਿਤਾ, ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦਾ ਰਾਜਾ । ਇਸ ਤੋਂ 'ਰਘੁ ਵੰਸ਼' ਚੱਲਿਆ । ਏਸੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਹੋਏ । ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਰਤਨ—ਵੇਖੋ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ।

ਰਾਮ—ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸੀਤਾ ਦਾ ਪਤੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ।

ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਬੰਸਾਵਲੀ 'ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ
 ਇਉਂ ਲਿਖੀ ਹੈ : ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਮਨੁ', ਮਨੁ ਦਾ 'ਇਖਵਾਕ',
 (ਇਖਵਾਕ ਨੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪੁਰੀ ਵਸਾਈ।) ਅੱਗੋਂ ਇਖਵਾਕ ਦਾ
 'ਕੁਖਿ', ਕੁਖਿ ਦਾ 'ਵਿਕੁਖਿ', ਉਸਦਾ 'ਵਾਣ', ਉਸਦਾ 'ਅਨਰਣਯ',
 ਉਸ ਦਾ 'ਪ੍ਰਿਥ', ਉਸ ਦਾ 'ਤਿਸ਼ਕੁ' ਉਸ ਦਾ 'ਧੰਧਮਾਰ', ਉਸ ਦਾ
 'ਯਵਨਾਸੂ', ਉਸ ਦਾ 'ਮਾਂਧਾਤਾ', ਉਸ ਦਾ 'ਸੁਸੰਧਿ' ਉਸ ਦਾ
 'ਧ੍ਵਜੇਧਿ', ਉਸ ਦਾ 'ਭਰਤ', ਉਸ ਦਾ 'ਅਸਿਤ', ਉਸਦਾ 'ਸਗਰ'
 - ਉਸ ਦਾ 'ਅਸਮੰਜਸ', ਉਸ ਦਾ 'ਅੰਜੁਮਾਨ', ਉਸਦਾ 'ਦਲੀਪ',
 ਉਸ ਦਾ 'ਭਗੀਰਥ', ਉਸ ਦਾ 'ਕਕੁਤਸਥ', ਉਸ ਦਾ 'ਰਘੁ' (ਜਿਸ
 ਤੋਂ ਰਘੁ ਵੰਸ਼ ਚੱਲਿਆ), 'ਰਘੁ' ਦਾ 'ਪ੍ਰਵਿਧ' (ਜਿਸ ਦੇ 'ਪੁਰਸਾਦ'
 ਤੇ 'ਕਲਮਾਸਪਾਦ' ਨਾਮ ਵੀ ਹਨ)। 'ਪ੍ਰਵਿਧ' ਦਾ 'ਸੰਖਣ', ਉਸ
 ਦਾ 'ਸੁਦਰਸ਼ਨ', ਉਸ ਦਾ 'ਅਗਨਿਵਰਣ', ਉਸ ਦਾ 'ਸ਼ੀਘ੍ਰਾ',
 ਉਸ ਦਾ 'ਮਰੁ', ਉਸ ਦਾ 'ਪ੍ਰਸ਼ਸ਼੍ਰਕ', ਉਸ ਦਾ 'ਅੰਬਰੀਸ਼', ਉਸਦਾ
 'ਨਹੁਸ਼', ਉਸ ਦਾ 'ਯਯਾਤਿ', - ਉਸ ਦਾ 'ਨਾਭਾਗ', ਉਸ ਦਾ
 'ਅਜ', ਉਸ ਦਾ ਦਸਰਥ, ਤੇ ਦਸਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਰਾਮ', 'ਭਰਤ',
 'ਲਛਮਣ' ਤੇ 'ਸ਼ਤ੍ਰਘਨ'।

ਰਾਵਣ—ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਮਾਲੀ' ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਕੈਕਸੀ'
 (ਏਸੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕੇਸ਼ਿਨੀ' ਤੇ 'ਨਿਕਸ਼ਾ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਸੰਤ
 ਵੇਲੇ 'ਵਿਸ਼੍ਵਾ' ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ। ਸੰਝ ਸਮੇਂ ਸੰਭੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ
 ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਭਯੰਕਰ ਪੁੱਤਰ 'ਰਾਵਣ' ਤੇ 'ਕੁੰਭਕਰਣ' ਪੈਦਾ
 ਹੋਏ। ਤੀਸਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੈਣ 'ਸੂਰਪਣਖਾ' ਜਨਮੀ। 'ਕੈਕਸੀ'
 ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੰਨ ਕੇ 'ਵਿਸ਼੍ਵਾ' ਨੇ ਇਕ ਸੀਲ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲਾ

ਪੁੱਤਰ 'ਵਿਭੀਸ਼ਣ' ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਰਾਵਣ ਦੇ ਦਸ ਸਿਰ ਤੇ ਵੀਹ ਬਾਂਹਾਂ ਸਨ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਤਪ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਵਰ ਮੰਗਿਆ। ਫਿਰ ਰਾਵਣ ਆਪਣੇ ਮਤੇਰ ਭਰਾ 'ਕੁਬੇਰ' ਨੂੰ ਲੰਕਾ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਆਪ ਰਾਜਾ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ 'ਪੁਸ਼ਪਕ ਵਿਮਾਨ' ਵੀ ਖੁਹ ਲਿਆ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ 'ਮਯ' ਦਾਨਵ ਦੀ ਪੁਤਰੀ 'ਮੰਦੋਦਰੀ' ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦ੍ਰਜਿਤ (ਸੰਘਨਾਦ) ਜਨਮਿਆ।

ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਦੀ ਫੌਜ ਦਸ ਖਰਬ, ਛੇਤਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਲਿਖੀ ਹੈ। (ਅੱਤ ਕਥਨੀ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤਿਨ ਅਰਬ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ।)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਵਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰਾਵਣ 'ਪੰਡਿਤ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਗਰ ਭੈੜਾ ਸੁਭਾਉ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਰਾਵਣ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਰਿਧਿ—ਸੰਪਦਾ, ਸਫਲਤਾ।

ਰੁਕਮਾਂਗਦ ਇਕ ਧਰਮਾਤਮਾ ਰਾਜਾ, ਜੋ 'ਮੋਹਿਨੀ' ਦਾ ਪਤੀ ਤੇ 'ਧਰਮਾਂਗਦ' ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ।

ਰੁਦ—ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇੱਛਿਆ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਲਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਜੰਮਦਾ ਹੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ

ਨਾਮ ਰੁਦ੍ (ਰੇਂਦ੍) ਰਖ ਦਿਤਾ। ਬਾਲਕ ਨੇ ਸੱਤ ਵਾਰ ਰੋ ਕੇ ਆਖਿਆ, 'ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਹੋਰ ਰਖੋ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ "ਭਵ, ਸ਼ਰਵ, ਈਸ਼ਾਨ, ਪਸ਼ੁਪਤਿ, ਭੀਮ, ਉਗ੍ਰ ਤੇ ਮਹਾਦੇਵ" ਸੱਤ ਨਾਮ ਹੋਰ ਰੱਖੇ।

ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚ ੧੧ ਰੁਦ੍ ਲਿਖੇ ਹਨ : ਅਜ, ਏਕਪਾਦ, ਅਹਿਵ੍ਧਨ, ਪਿਨਾਕੀ, ਅਪਰਾਜਿਤ, ਤ੍ਰਯੰਬਕ, ਮਹੇਸ਼੍ਵਰ, ਵਿਸ਼ਾਕਪੀ ਸੰਭੁ; ਹਰਣ ਤੇ ਈਸ਼ਰ।

ਗਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਮ ਹਨ : ਅਜੈਕਪਾਦ, ਅਹਿਵ੍ਧਨ, ਤ੍ਰਸ਼ਣਾ, ਵਿਸ਼੍ਵਰੂਪਹਰ, ਬਹੁਰੂਪ, ਤ੍ਰਯੰਬਕ, ਅਪਰਾਜਿਤ, ਵਿਸ਼ਾਕਪਿ, ਸੰਭੁ, ਕਪਰਦੀ ਤੇ ਰੇਵਤ।

ਵਿ੍ਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦਸ ਪਰਾਣ ਤੇ ਅੰਤਹ-ਕਰਣ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦਰ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ।

ਲਛਮਣ=ਲਕਸ਼ਮਣ—ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ, ਜੋ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਬਨਬਾਸ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਛੇ ਜਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਛਮਣ ਦੀ ਪਤਨੀ 'ਉਰਮਿਲਾ' ਰਾਜਾ 'ਜਨਕ' ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਉਰਮਿਲਾ ਵਿਚੋਂ ਲਛਮਣ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ 'ਅੰਗਦ' ਤੇ 'ਚੰਦ੍ਰਕੇਤੁ'।

ਲੋਹਾਰੀਪਾ—ਇਕ ਗੋਰਖਪੰਥੀ ਯੋਗੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਵਰਣ ਚਾਰ—ਵੇਖੋ ਚਾਰ ਵਰਣ।

ਵਰਣ ਦੇਵਤਾ—ਵਰੁਣ-ਜਲ ਦਾ ਦੇਵਤਾ (ਖਵਾਜਾ ਖਿਜਰ) ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਰਦਮ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਗਰਮੱਛ 'ਤੇ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਾਸੁਦੇਵ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਾਲਮੀਕ—ਬਾਲਮੀਕ ਰਿਖੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਮਾਇਣ ਏਸੇ ਰਿਖੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਦੇ ਸੱਤ ਕਾਂਡ (ਬਾਲ, ਅਯੋਧਯਾ, ਵਨ, ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ, ਸੁੰਦਰ, ਲੰਕਾ ਯੁਧ ਤੇ ਉੱਤਰ) ਹਨ, ੬੪੭ ਅਧਿਆਏ ਤੇ ਚੌਥੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਲੋਕ ਹਨ !

ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਨਬਾਸ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਸੀਤਾ ਏਸੇ ਰਿਖੀ ਬਾਲਮੀਕ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਹੀ । ਏਥੇ ਹੀ ਸੀਤਾ ਨੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ—ਲਵ ਤੇ ਕੁਸ਼—ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ । ਦੋਵੇਂ ਬਾਲਮੀਕ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪਲੇ ।

ਭਗਤ ਜਨ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ।
 ਅੱਖਰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ : ੧ ਸਧਨਾ, ੨ ਸੂਰਦਾਸ,
 ੩ ਸੈਣ, ੪ ਕਬੀਰ, ੫ ਜੈਦੇਵ, ੬ ਤਿਲੋਚਨ, ੭ ਧੰਨਾ, ੮ ਨਾਮਦੇਵ,
 ੯ ਪਰਮਾਨੰਦ, ੧੦ ਪੀਪਾ, ੧੧ ਫਰੀਦ, ੧੨ ਬੇਣੀ, ੧੩ ਭੀਖਣ,
 ੧੪ ਰਵਿਦਾਸ, ੧੫ ਰਾਮਾਨੰਦ ।

ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜੋ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ
 ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਜੀ : ੨੧੯ ਸ਼ਬਦ, ੨੪੩ ਸਲੋਕ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਪੰਦਰਾਂ
 ਤਿਥੀ ਤੇ ਸਤਵਾਰ ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ : ੬੧ ਸ਼ਬਦ ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ : ੪੦ ਸ਼ਬਦ ।

ਤਿਲੋਚਨ ਜੀ : ੪ ਸ਼ਬਦ ।

ਧੰਨਾ ਜੀ : ੪ ਸ਼ਬਦ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ : ੪ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ੧੩੦ ਸਲੋਕ ।

ਬੇਣੀ ਜੀ : ੩ ਸ਼ਬਦ ।

ਜੈਦੇਵ ਜੀ : ੨ ਸ਼ਬਦ ।

ਭੀਖਨ ਜੀ : ੨ ਸ਼ਬਦ ।

ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ : ੧ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਇਕ ਤੁਕ ।

ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ : ੧ ਸ਼ਬਦ ।

ਸੈਣ ਜੀ : ੧ ਸ਼ਬਦ ।

ਪੀਪਾ ਜੀ : ੧ ਸ਼ਬਦ ।

ਸਧਨਾ ਜੀ : ੧ ਸ਼ਬਦ ।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ : ੧ ਸ਼ਬਦ ।

ਇਸ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜੇਹੀ ਝਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੇਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣਾ ਸਾਡਾ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸ ਕਿਸ ਭਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਨਹੀਂ; ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਜੇਹੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਸਧਨਾ ਜੀ

ਭਗਤ 'ਸਧਨਾ' ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਹੈ,
ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ।

“ਨਿਪੁ ਕੰਨਿਆ ਕੇ ਕਾਰਨੈ

ਇਕ ਭਇਆ ਭੇਖਧਾਰੀ ।.....।”

ਇਸ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ
ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ 'ਸਧਨਾ' ਜੀ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ
ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸੁੱਧ
ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ।

ਸਾਰੇ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸਧਨਾ ਜੀ ਭਗਤ
ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ । ਪਰ ਜਨਮ ਦੀ ਸਹੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ
ਮਿਲਦੀ । ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਨੱਗਰ 'ਸੋਹਵਾਨ' (ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਧ) ਵਿਚ
ਹੋਇਆ । ਜਨਮ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਹਿੰਦੂ (ਸ਼ੂਦਰ) ਕਸਾਈ ਸਨ । ਇਹ
ਹੱਥੀਂ ਜਾਨਵਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਥੋਕ ਫਰੋਸ਼ ਕਸਾਈਆਂ
ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਮਾਸ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ 'ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ' ਦੀ ਪੂਜਾ
ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ । ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਸੁਰਤ ਏਥੋਂ ਤਕ ਬਦਲ ਗਈ, ਕਿ
ਓਸੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਵੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ । ਇਕ ਸਾਧੂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਾਲ ਮਾਸ ਤੋਲਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਤਰਕ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਸਧਨਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬੜੀ ਚੋਟ ਲੱਗੀ। ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਧਨਾ ਜੀ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰੇ, ਤੇ ਅੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੇਹੁਰਾ (ਅੰਤਮ ਅਸਥਾਨ) ਸਰਹਿੰਦ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਜਚਦੀਆਂ ਨਹੀਂ।

ਨੱਗਰ ਦੇ ਚੋਧਰੀ (ਜਾਂ ਰਾਜੇ) ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਧਨੇ ਪਾਸੋਂ ਕੁਛ ਮਾਸ ਮੰਗ ਭੇਜਿਆ। ਸਧਨੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, 'ਬੱਕਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਕੱਟ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।' ਬੱਕਰੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਧਨਿਆਂ! ਇਹ ਨਵੀਂ ਭਾਜੀ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਏ? ਔਂਗੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ; ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਉਂ ਔਂਗੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।' ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਧਨੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਹਾਣੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ।

ਦੂਸਰੀ ਕਹਾਣੀ ਇਉਂ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਉਮਰ, ਰਗ ਰੂਪ ਸੁੰਦਰ, ਮਨ 'ਤੇ ਚੋਟ ਲੱਗਣ ਕਰ ਕੇ ਸਧਨਾ ਸਾਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਘਰ ਉਹ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਾਲੀ ਸੁਆਣੀ ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਉਤੇ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਸਧਨੇ ਨੂੰ ਰਾਤ ਘਰ ਵਿਚ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨਾਂ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਸਧਨੇ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਸਧਨੇ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ

ਨਾ ਦਿਤਾ। ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, 'ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਧਨਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ, ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਸਧਨੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਨੱਗਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਸਧਨੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕਟਵਾਂ ਦਿਤੇ। ਸਧਨੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ, ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ (ਸੜ ਮਰੀ)।

ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਸਧਨਾ ਜੀ 'ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ' ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਫਲ ਸਧਨਾ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫਿਰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਹੋ ਗਏ।

(ਇਹ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲੂਣਾ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਹਰਾਈ ਹੈ। ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।)

ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਸਧਨਾ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ

ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਤੁਕ ਹੈ :

“ਛਾਡਿ ਮਨ ਹਰਿ ਬੇਮੁਖਨ ਕੋ ਸੋਗ ।”

(ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ, ਪੰਨਾ ੧:੫੩)

ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫੮੬ ਬਿ. ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮਣਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ‘ਮਦਨ ਮੋਹਨ’ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਆਪ ਸੋਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਸਨ, ਓਥੇ ਰਾਗੀ ਵੀ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਵਧ’ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ‘ਸੰਧੀਲਾ’ ਦਾ ਹਾਕਮ ਥਾਪ ਦਿਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਸੂਰਦਾਸ ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਛੱਡਦੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ

ਉਤੇ ਸੂਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹਲ ਦੇ ਦਰੌਂਗੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਤਿਮਰਦਾਸ' ਸੀ।

ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਇਕ ਦੋਹਾ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ, "ਐ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ! ਇਕ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੀ ਮਾਣ ਨਹੀਂ, ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਦੀਵੇ ਬਾਲੀਏ, ਤਾਂ ਕੁਛ ਸੁਝਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਹਨ੍ਹੇਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਇਕ 'ਤਿਮਰ ਦਾਸ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

(ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਿਮਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਨ੍ਹੇਰਾ।)

ਅਕਬਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੂਰਦਾਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਉਮਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਤੇ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਆਪ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰੇ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਤੁਕ "ਛਾਡਿ ਮਨ ਹਰਿ ਬਿਮੁਖਨ ਸੋ ਸੰਗੁ।" ਦੇ ਉਪਰ 'ਸਿਰਲੇਖ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰਲੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਇਹ ਤੁਕ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਇਉਂ ਹੈ :

"ਸਾਰਗ ਮਹਲਾ ੫ ਸੂਰਦਾਸ"

"ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਗ ਬਸੇ ਹਰਿ ਲੋਕ।

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਿ ਸਰਬਸੁ ਸਭੁ ਅਰਪਿਉ,

ਅਨਦ ਸਹਜ ਧੁਨਿ ਝੋਕ।੧। ਰਹਾਉ।

ਦਰਜਨ ਪੇਖਿ ਭਏ ਨਿਰ ਬਿਖਈ,

ਪਾਏ ਹੈ ਸਗਲੇ ਥੋਕ।

ਆਨ ਬਸਤੁ ਸਿਉ ਕਾਜੁ ਨ ਕਛੁ ਐ,

ਸੁੰਦਰ ਬਦਨ ਅਲੋਕ ।੧।

ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਤਜਿ ਆਨ ਜੁ ਚਾਹਤ

ਜਿਉ ਕੁਸਟ ਤਨਿ ਜੋਕ ।

ਸੂਰਦਾਸ ਮਨੁ ਪ੍ਰਭਿ ਹਥਿ ਲੀਨੋ,

ਦੀਨੋ ਇਹੁ ਪਰਲੋਕ ।੨।"

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਵਿੱਦਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ । ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸੂਰਦਾਸ ਪ੍ਰਤਿ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰ ਮਹਲਾ ੫ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

‘ਸੂਰ ਸਾਰਾਵਲੀ’, ਤੇ ‘ਸਾਹਿਤਯ ਲਹਿਰੀ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸੂਰਦਾਸ ਹੋਰ ਹਨ । ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸੈਣ ਜੀ

ਭਗਤ ਸੈਣ ਹਿੰਦੂ ਨਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। 'ਬਾਂਧਵਗੜ੍ਹ' (ਰੀਵਾ) ਦੇ ਰਾਜਾ 'ਰਾਜਾ ਰਾਮ' ਦਾ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕ ਸੀ (ਦਰਬਾਰੀ ਨਾਈ)। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਹ ਰਾਜੇ ਪਾਸ, ਉਸ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸਵਾ ਵਾਸਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ।

ਸੈਣ ਜੀ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਉਹ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਮਿਲ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰ ਵਜੋਂ ਸੈਣ ਜੀ ਵਾਪਸ ਘਰ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਓਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ। ਸਵੇਰੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਸੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸੈਣ ਜੀ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਦੀ ਗ਼ੌਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ।

ਰਾਜੇ ਨੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ, “ਸੈਣ ! ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈਂ । ਫਿਰ ਮਾਫ਼ੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ?”

ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪ ਸੈਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਰਾਤ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ । ਬੁੱਧੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ, ਕਿ ਸੈਣ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਭਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰਿਹਾ । ਹਰ ਹਾਲ ਜਦ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ । ਅਜੇ ਤੱਕ ‘ਰਾਜਾ ਰਾਮ’ ਦੀ ਬੇਸ, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਦੀ ਅੰਸ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਸੈਣ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੫੫੭ ਬਿ. ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ :

“ਧੂਪ ਦੀਪ ਘ੍ਰਿਤ ਸਾਜਿ ਆਰਤੀ ।.....।”

ਕਬੀਰ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਹੈ।† ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਐਸਾ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਵਧੇਰੇ ਸੂਫੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਡੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਹਿੰਦੂ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਸਨ। ਭਾਵ, ਜਨਮ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ : ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਬ੍ਰਹਿਮਣ ਲੜਕੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਹ ਕਬੀਰ ਜਨਮਦੇ ਨੂੰ ਕਾਂਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ=ਵਾਰਾਣਸੀ) ਪਾਸ 'ਲਹਿਰ ਤਲਾ' ਕੋਲ ਸੁੱਟ ਆਈ। ਓਥੋਂ ਨੀਰੂ ਜੁਲਾਹੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਨੀਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਨੀਮਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ

† ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ੭੫।

ਨਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਨਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤੱਥ ਕੱਢੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਧਨੀਆ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਮੇਰੀ ਬਹੁਰਾ ਆ ਕੋ ਧਨੀਆ ਨਾਉ।

ਲੇ ਰਾਖਿਓ ਰਾਮ ਜਨੀਆ ਨਾਉ।”

‘ਧਨੀਆ’ ਨਾਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਫਿਰ ‘ਨੀਰੂ’ ਤੇ ‘ਨੀਮਾ’ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਨੀਰੂ ਸ਼ਬਦ ‘ਨੀਰਜਾ’ (ਕਮਲ ਫੁੱਲ) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਤੇ ‘ਨੀਮਾ’ ‘ਨਿਰਮਲ’ ਤੋਂ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਸਦਾ ਛੁਟਿਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਸਾਡੀ ਰਾਇ ਹੈ, ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਮਾਤਾ ਨੀਮਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਨੀਰੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜੋ ਸੂਦਰ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ‘ਧਨੀਆ’ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਆਏ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਾਂਵਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਭਿਆਗਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ‘ਮਾਈ ਲੋਈ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਭ ਲੋਕਾਂ (ਲੋਈ) ਦੀ ਮਾਤਾ।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਵ (ਚੇਲਾ) ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਸੂਦਰ ਹੋਣਾ। ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਛ ਸੂਦਰ (ਸੂਦ) ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਾਧਾ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨੀਵੀਂ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਛੋਹਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਛੂਤ’ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ 'ਅਛੂਤ' ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ 'ਸੂਦ' ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ 'ਨੀਵੀ' 'ਜੁਲਾਹਾ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੱਲੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਕੰਮੀ', 'ਕਮੀਣ' ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਮੁੱਲ੍ਹ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਨਾ ਬਣਾਇਆ, ਕਿ ਮਤਾਂ ਉਚ-ਜਾਤੀਏ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲੇਟ ਗਏ। ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, 'ਉੱਠ, ਰਾਮ ਕੇ ਰਾਮ ਕਹੁ।' ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਜਦ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਗਈ, ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਤਾਂ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ (ਚੇਲਾ) ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਜੇਠ ਸੂਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ੧੪੫੫ ਬਿ, ੧੩੯੮ ਈ. ਨੂੰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਸੰਤੋਖੀ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਖੱਡੀ 'ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਉਣਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਏ ਗਏ ਸਾਧੂ, ਅਭਿਆਸਤ ਨੂੰ ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ ਛਕਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਏ ਗਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵਧਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਤੰਗ-ਦਿਲ ਪੰਡਤ ਸੜਨ

ਲੱਗ ਪਏ। ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਉਹ ਆਏ ਦਿਨ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਆ ਧਮਕਦੇ। ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਛ ਖਰੂਵੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆਂ ਕਰਦੇ।

ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਚਲਾਕੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿਟਵਾਂ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜੱਗ (ਬਹਮਭੋਜ) ਹੈ। ਸੋ, ਸਾਰੇ ਪੰਡਤ ਤੇ ਸਾਧੂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣ।

ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਰਸਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਭੁਗਤਾਂ ਦਿਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ' ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਕਬੀਰ ਨਵਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਪੰਡਤ ਦੋਵੇਂ ਸਨ। (ਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਪੰਡਤ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਉਹਨਾਂ ਕਦੇ ਢਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾਲ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਪੰਡਤ ਦੇ ਪਖੰਡ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ।)

ਅੰਤ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪਕੜ ਮੰਗਵਾਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ

ਯਾਗ ਭੈਰਉ ਵਿਚ :

“ਗੰਗ ਗੁਸਾਇਨ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ।

ਜੰਜੀਰ ਬਾਂਧਿ ਕਰਿ ਖਰੇ ਕਬੀਰ ।

ਮਨੁ ਨ ਡਿਗੈ, ਤਨੁ ਕਾਹੇ ਕਉ ਡਰਾਇ ।

ਚਰਨ ਕਮਲ ਚਿਤੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ।੧।ਰਹਾਉ।

ਗੰਗਾ ਕੀ ਲਹਿਰ ਮੇਰੀ ਕਟੀ ਜੰਜੀਰ ।

ਮ੍ਰਿਗਛਾਲਾ ਪਰ ਬੈਠੇ ਕਬੀਰ ।੨।...।”

ਸਰਧਾਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਗੰਗਾ ਨੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਡੋਬਿਆ ਨਹੀਂ ।

ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਰਾਗ ਗੰਡ ਵਿਚ :

“ਭੁਜਾ ਬਾਂਧਿ ਭਿਲਾ ਕਰਿ ਡਾਰਿਓ ।

ਹਸਤੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਮੂਡ ਮਹਿ ਮਾਰਿਓ ।

ਹਸਤਿ ਭਾਗਿ ਕੈ ਚੀਸਾ ਮਾਰੈ ।

ਇਆ ਮੂਰਤਿ ਕੈ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੈ ।੧।...।”

ਅੰਤ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ।

(ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜ ਵੀ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ।)

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਗਏ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ । ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇ ਹੋਣਗੇ । ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਉਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਂਬੀ (ਬਨਾਰਸ) 'ਸਿਵ' ਜੀ ਦੀ ਨਗਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਾਂਬੀ ਵਿਚ ਪਰਾਣ ਤਿਆਗੇ, ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇ 'ਮਗਹਰ' (ਗੌਰਖਪੁਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ) 'ਗਣੇਸ਼' ਦੀ ਨਗਰੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਸਗਲ ਜਨਮ ਸਿਵ ਪੁਰੀ ਗਵਾਇਆ।

ਮਰਤੀ ਬਾਰ ਮਗਹਰਿ ਉਠਿ ਆਇਆ।

ਬਹੁਤ ਬਰਸ ਤਪੁ ਕੀਆ ਕਾਸੀ।

ਮਰਨੁ ਭਇਆ ਮਗਹਰ ਕੀ ਬਾਸੀ।...।”

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਇਹ ਧਾਰ ਕੇ 'ਮਗਹਰ' ਗਏ ਸਨ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤਿਆਗਣੇ ਹਨ। ਆਪ ੧੫੭੫ ਬਿ. ਵਿਚ 'ਮਗਹਰ' ਜਾ ਵੱਸੇ। ਅੰਤ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਚੇਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

“ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਪਛੱਤਰੇ ਕੀਆ ਮਗਹਰ ਕੇ ਗੇਨ।

ਮਘਰ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਮਿਲੀ ਪੈਨ ਮੇਂ ਪੈਨ।”

ਕਾਂਸੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ 'ਕਬੀਰ ਚੌਰਾ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ।
ਮਗਹਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਜੇ ਵੀ ਚਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇਸ ਦਾ
ਕੁਛ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼
ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਓਸੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ
ਬਣੇ ਹਨ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ । ਸੌ ਕਬੀਰ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ
ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ । ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜੁਲਾਹੇ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ 'ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ

ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਇਕ ਰਾਗ 'ਗੁਜਰੀ' ਵਿਚ ਤੇ ਇਕ ਰਾਗ 'ਮਾਰੂ' ਵਿਚ।

ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਕਨੌਜੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਭੋਜ ਦੇਵ' ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ 'ਬਾਮ ਦੇਵੀ' ਸੀ। ਕੁਛ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਮਾ ਦੇਵੀ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨੱਗਰ 'ਕੇਂਦਲੀ' ਪਰਗਣਾ 'ਬੀਰ ਭੂਮ' ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਰਾਜਾ 'ਲਛਮਣ ਸੈਨ' ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਪੰਜਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਕਵੀ ਤੇ ਗਵਈਏ ਵੀ ਚੌਟੀ ਦੇ ਸਨ। 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਆਪ ਵੈਰਾਗੀ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਵਾਸਤੇ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਆਪ 'ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ' ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਓਥੇ ਇਕ 'ਅਗਨੀ ਹੋਤਰੀ' ਬ੍ਰਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ 'ਪਦਮਾਵਤੀ' ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਜੈ ਦੇਵ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਪਰ ਵੈਰਾਗੀ ਸੁਭਾਉ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜੈ ਦੇਵ ਨੇ ਇਕਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਸੋ ਇਹ

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ।

ਪਦਮਾਵਤੀ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਵਾਂਗੀ ।' ਜੈ ਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਭਜਨ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ।

ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਕਰਮਾਤੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਜੋੜ ਛੱਡੀ ਹੈ । ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਜੈ ਦੇਵ ਦੇ ਹੱਥ ਵਢ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ । 'ਉਟਕਲ' ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜੈ ਦੇਵ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਲਿਆ । ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜੈ ਦੇਵ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ ।

ਪਦਮਾਵਤੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ।

ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਹੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਤਾਲ ਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਏ ।

ਤਿਲੋਚਨ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਤਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ।
ਆਪ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ।

ਤਿਲੋਚਨ ਜੀ ਵੈਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਸਨ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੧੩੨੫ ਬਿ: ਵਿਚ
ਨੱਗਰ 'ਬਾਰਸੀ' ਜ਼ਿਲਾ 'ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ 'ਵੈਸ਼ਨਵ' ਮਤ
ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਤੇ ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਸਨ । ਆਏ ਗਏ ਸਾਧੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪ
ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ
ਸਾਰੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਬੜੇ
ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਉ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ । ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ
ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਪਤੀ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ
ਕੀਤੀ, ਕਿ ਕੋਈ ਭਲਾ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲਾ ਨੌਕਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ
ਸਹੂਲਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

ਉਸ ਦੇ ਇੱਛਿਆ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਕ ਗਰੀਬ ਜੇਹਾ ਨੌਕਰ ਵੀ ਆ
ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ 'ਅੰਤਰਜਾਮੀ' ਦੱਸਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕੁਛ
ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ : 'ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਕੁਛ ਵਧੇਰੇ ਹਾਂ ।
ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਦੂਸਰੇ ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰੇ,
ਤੇ ਨਾ ਉਸਤਤ । ਕੰਮ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕਰਾਂਗਾ ।'

ਨੌਕਰ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ । ਆਏ ਗਏ ਅਭਿ-
ਆਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ । ਇਸ ਲਈ

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ।
ਨੌਕਰ ਆਏ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਕ ਗਵਾਂਢਣ ਕੋਲ ਗਿਲ੍ਹਾ
ਕੀਤਾ, 'ਭੈਣ ! ਸਾਡਾ ਨੌਕਰ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗਾ, ਪਰ ਪੇਟੂ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਕਈਆਂ
ਬੰਦਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਆਏ ਗਏ 'ਤੇ ਵੀ
ਖੁਲ੍ਹਾ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸੱਚੀ ਪੁਛਦੀ ਏ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਘਰ
ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਹੈ ।'

ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ 'ਅੰਤਰਜਾਮੀ' ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਸ਼ਰਧਾਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਨੌਕਰ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ
ਸੀ । ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ
ਜੁੜ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ ।

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ
ਕਹਾਣੀ ਘੜੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ।

“ਨਾਰਾਇਨ ਨਿੰਦਸਿ ਕਾਇ ਭੂਲੀ ਗਵਾਰੀ ।

ਦੁਕ੍ਰਿਤ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਥਾਰੇ ਕਰਮੁਰੀ ।...।”

(ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ)

ਨੌਕਰ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਝੂਰਿਆ
ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਬਚਨਾਂ 'ਤੇ ਅਵਸ਼ੋਸ਼ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ।

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ।

ਧੰਨਾ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ । ਧੰਨਾ ਜੀ ਹਿੰਦੂ 'ਜੱਟ' ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੪੭੩ ਬਿ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ 'ਧੂਆਨ' ਇਲਾਕਾ 'ਟਾਂਕ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਇਲਾਕਾ 'ਦੇਉਲੀ' (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਤੋਂ ਵੀਹ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ ।

ਧੰਨੇ ਨੇ ਗੁਆਂਢ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਿੱਤ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਕੁਛ ਭਾਵੇਂ ਦਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ।

ਧੰਨਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਚਾਰਨ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਨਾਲ ਪੰਡਤ ਦੀ ਗਊ ਵੀ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ । ਕਦੇ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੰਡਤ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਠਾਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ । ਉਸ ਬਾਲਕ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੰਡਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ, ਕਿ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਸਭ ਕੁਛ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਧੰਨੇ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ । ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਿ ਕਦੋਂ ਮੈਂ ਵੱਡਾ

ਹੋਵਾਂ, ਤੇ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸੱਕਾਂ।

ਧੰਨੇ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ ਪੰਡਤ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਠਾਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਡਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਪੰਡਤ ਦੀ ਗੜ੍ਹ ਚਰਾਉਣ ਲੈ ਜਾਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਘਰੋਂ ਵੀ ਪੰਡਤ ਵਾਸਤੇ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ।

ਧੰਨਾ ਜ਼ਰਾ ਵਡੇਰਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮਾਲ ਚਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਧੰਨੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਠਾਕਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਧੰਨਾ ਪੰਡਤ ਕੋਲੋਂ ਠਾਕਰ ਮੰਗਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਪੰਡਤ ਸਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਟਾਲਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਧੰਨਾ ਘਰੇ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਖੀਰ ਧੰਨੇ ਨੇ ਜੱਟਾਂ ਵਾਲਾ ਦਾੱਬਾ ਮਾਰਿਆ, ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਚਾਲਾਕੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਘੜੇ ਹੋਏ ਸੁੰਦਰ ਠਾਕਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਧੰਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਪੱਥਰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ। ਧੰਨੇ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ, ਪੰਡਤ ਦੀ ਦੱਸੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧੰਨੇ ਨੇ ਆਪ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਠਾਕਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਇਆ। ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਨੇਤਰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਧੰਨਾ ਲੱਗਾ ਰੱਬ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ। ਘਰੋਂ ਧੰਨੇ ਵਾਸਤੇ ਭੋਜਨ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਠਾਕਰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲੱਗਾ ਅਰਜ਼ਈਆਂ ਕਰਨ। ਪਰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵੀ ਕਦੇ ਨਰਮ ਹੋਏ ਨੇ? ਅੰਤ ਧੰਨੇ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਵਾਲਾ ਸਿਰੜ ਕਰ ਲਿਆ।

‘ਭਗਵਾਨ ! ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜੱਟ ਨੂੰ ਪੰਡਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਰ ਤੂ ਹੱਥ ਕਢ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਹੀਂ ਛਕੇਂਗਾ, ਮੈਂ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਜੁਠਾਵਾਂਗਾ।’

ਜੱਟ ਭਗਤ ਦਾ ਸਿਰੜ। ਕਈ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ, ਪਰ ਧੰਨਾ ਸਿਦਕੋਂ ਨਾ ਡੋਲਿਆ। ਸਰਧਾਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਹਿ ਕੇ ਧੰਨੇ ਦਾ ਪਰੋਸਿਆ ਭੋਜਨ ਛਕਿਆ।

ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਧੰਨੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਭਾਲਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਮਨ ਵਰਾਗੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਧੰਨਾ ਜੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਏਥੇ ‘ਰਾਮਾਨੰਦ’ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਤੇ ਧੰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਸ਼ (ਚੇਲਾ) ਬਣ ਗਿਆ।

ਅੰਤਲੀ ਅਵਸਥਾ। ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਧੰਨਾ ਇਕ ‘ਨਿਰੰਕਾਰ’ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਬਾਕੀ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ। ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੇਣ ਆਦਿ ਦੀ ਉੱਚੀ ਰਹਿਣੀ ਨੇ ਧੰਨੇ ਦੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਧੰਨਾ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਇਹਿ ਬਿਧਿ ਸੁਨਿਕੈ ਜਾਟਰੇ ਉਠਿ ਭਗਤੀ ਲਾਗਾ।

ਮਿਲ ਪ੍ਰਤਖਿ ਗੁਸਾਈਆ ਧਨਾ ਵਡਭਾਗਾ।”

(ਰਾਗ ਆਸਾ)

ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ (ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਲਾ) ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਰਚਲਤ ਹੈ। ਜੱਟ ਭਗਤ ਸੀ ਨਾਂ। ਉਹਨੇ ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਮੰਗ ਲਿਆ।

“ਗੋਪਾਲ, ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ ।
 ਜੋ ਜਨੁ ਤੁਮਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਤੇ
 ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ । ੧। ਰਹਾਉ ।
 ਦਾਲ ਸੀਧਾ ਮਾਗਉ ਘੀਉ ।
 ਹਮਰਾ ਖੁਸੀ ਕਰੈ ਨਿਤ ਜੀਉ ।
 ਪਨੀਆ ਛਾਦਨੁ ਨੀਕਾ ।
 ਅਨਾਜੁ ਮਾਗਉ ਸਤ ਸੀ ਕਾ । ੧।
 ਗਉ ਭੈਸ ਮਾਗਉ ਲਾਵੇਰੀ ।
 ਇਕ ਤਾਜਨਿ ਤੁਰੀ ਚੰਗੇਰੀ ।
 ਘਰ ਕੀ ਗੀਹਨਿ ਚੰਗੀ ।
 ਜਨੁ ਧਨਾ ਲੇਵੈ ਮੰਗੀ । ੨।”

ਧੰਨਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਹਾਵਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ, ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਾਇਕ ਹਨ ।

ਇਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ

ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਭੁਲੇਖੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਵਿੱਦਿਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਪੁਰਖ ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਤਾਰੀਖ ਤਾਂ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਐਤਵਾਰ, ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ੧੧, ਸੰਮਤ ੧੩੨੭ ਬਿ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ 'ਨਰਸਾਂ ਬਾਮਨੀ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ 'ਸਤਾਰਾ' (ਬੰਬਈ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਦਾਮਜ਼ੇਟੀ' ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੋਨਾ ਬਾਈ' ਸੀ। ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ 'ਗੋਬਿੰਦ ਸ਼ੇਟੀ' ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਰਾਜਾ ਬਾਇ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਭਗਤ ਜੀ ਛੀਪਾ (ਛੀਂਬਾ) ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਤੇ ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਸਤੇ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ ਕੱਪੜੇ ਠੇਕਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ (ਨਾਰਾਯਣ, ਮਹਾਦੇਵ, ਗੋਵਿੰਦ ਤੇ ਵਿੱਠਲ) ਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ 'ਲਿੰਬਾ ਬਾਈ' ਹੋਏ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਠਾਕਰਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਉਚ ਜਾਤੀਏ ਪੰਡਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਮਨ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰ ਵੱਖਰੇ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ 'ਵਿੱਠਲ' ਸੀ, ਜੋ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਮੂਰਤੀ ਸੀ। ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ 'ਵਿੱਠਲ' ਦੀ ਨਿੱਤ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਗਤ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ "ਦੂਧ ਪੀਉ ਗੋਬਿੰਦੇ ਰਾਏ।" ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਆਪ ਜ਼ਰਾ ਵਡੇਰੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਸੰਤ 'ਵਿਸ਼ੇਭਾ ਖੇਚਰ' ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ 'ਪੁੰਡਰਪੁਰ' (ਪੁੰਡਰੀਕਪੁਰ) ਵਿਚ ਰਹੇ। ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਆਪ ਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਪਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੋਈ ਗਊ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਓ। ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਸੰਤ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ।' ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਵਿੱਦਿਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੪੦੮ ਬਿ: ਨੂੰ 'ਪੁਡਰਪੁਰ' (ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਪਿੰਡ 'ਘੁਮਣ' ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਸਮਾਏ। ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਦੋ ਮਾਘ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਛੀਂਬਾ ਬਰਾਦਰੀ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਮਾਣ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ' ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਰਾਗ 'ਸਾਰੰਗ' ਵਿਚ ।

ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਹਾਂ, ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ 'ਸ੍ਰੀ ਵਲਭਾਚਾਰਯ' ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ (ਚੇਲੇ) ਸਨ । ਵਲਭਾਚਾਰਯ ਸੰਮਤ ੧੫੩੬ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ ।

'ਮੈਕਾਲਿਫ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ 'ਬਾਰਸੀ' (ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਪਰ 'ਮਿਸਰ ਬੰਧੂ ਵਿਨੋਦ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ 'ਕਨੌਜ' ਦੇ ਵਸਨੀਕ 'ਕਾਨ ਕੁਬਜ਼' ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਸਨ ।

ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਬੜੇ ਤਿਆਗੀ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ । ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਧਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਬਸਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ । ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਹੋ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ।

ਆਪ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਭਜਨ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹੰਝੂ ਝਰਿਆ ਕਰਦੇ । ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਪਨਾਮ (ਤਖੱਲਸ) ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ 'ਸਾਰੰਗ' (ਚਾਤ੍ਰਕ) ਵਰਤਿਆ ਕਰਦੇ । ਪਰ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੂਰਾ ਨਾਮ 'ਪਰਮਾਨੰਦ' ਹੀ ਹੈ ।

ਪੀਪਾ ਜੀ

ਭਗਤ 'ਪੀਪਾ' ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ।

ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੪੮ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ 'ਗਗਰੋਨ' (ਕੋਟੇ ਤੋਂ ੪੫ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵੱਲ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ । ਪਹਿਲੇ ਆਪ 'ਦੁਰਗਾ ਭਗਤ' ਸਨ । ਪਰ ਇਕ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ 'ਵੈਸ਼ਨਵ' ਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਆਪ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਪਹੁੰਚੇ । ਉਥੇ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਕਿ ਆਪ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ ।

ਅੰਤ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਏਥੋਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ, ਕਿ ਆਪ ਰਾਜਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ । ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਾਣੀ 'ਸੀਤਾ' ਸਾਥਣ ਬਣੀ । ਫਕੀਰਾਨਾ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਰਹੀ ।

ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋੜ ਛੱਡੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਫ਼ਰੀਦ' ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ੧੩੦
ਸਲੋਕ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਹਜ਼ਰਤ 'ਉਮਰ' (ਖਲੀਫ਼ਾ) ਨਾਲ
ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਮਾਤਾ ਵੱਲੋਂ ਹਜ਼ਰਤ 'ਅਲੀ' (ਖਲੀਫ਼ਾ) ਨਾਲ।
ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ' ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ' ਤੇ
ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਰੀਅਮ' ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਸ਼ਾਵਲੀ ਇਉਂ ਹੈ :

ਸ਼ੇਖ਼ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ

|

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ

|

ਖਵਾਜਾ ਪੀਰ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ

|

ਖਵਾਜਾ ਪੀਰ ਅਲਾਉੱਦੀਨ 'ਮੌਜਿ ਦਰਿਆ'

|

|
ਖਵਾਜਾ ਪੀਰ ਮੁਇਜ਼ੁਦੀਨ

|
ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ

|
ਖਵਾਜਾ ਪੀਰ ਮੁਨੱਵਰ ਸ਼ਾਹ

|
ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਬਹਾਉਦੀਨ 'ਹਾਰੂੰ'

|
ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ

|
ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਅਤਾਉੱਲਾ

|
ਖਵਾਜਾ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ

|
ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ (ਬ੍ਰਹਮ)

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ' ਹੈ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੋ ਵਾਰ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ। ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਜ਼ੀਉੱਦੀਨ ਦੀ ਲੜਕੀ 'ਮਰੀਅਮ' ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਅਜ਼ੁਦੀਨ

ਮਹਿਮੂਦ, ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਮੂਦ ਤੇ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ। ਏਹਾ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ 'ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ' ਬਣੇ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੧੧੩੯ ਵਿਚ ਪਿੰਡ 'ਖੋਤਵਾਲ', ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਇਹ ਖਾਨਦਾਨ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ।

ਜਿਹੜੇ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗੱਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ : 'ਚਿਸ਼ਤੀ', 'ਕਾਦਰੀ', 'ਨਕਸ਼ ਬੰਦੀ', 'ਸੁਹਰਵਰਦੀ', 'ਕਲੰਦਰੀਆ ਤੇ 'ਮਦਾਰੀਆ'। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ 'ਚਿਸ਼ਤੀਆ' ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਸੱਲੇ (ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਆਸਣ) ਥੱਲੇ ਸੱਕਰ ਰੱਖ ਛੱਡੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ' ਪੈ ਗਿਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਗਲ ਵਿਚ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਪਾ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੁੱਠ ਲਟਕ ਕੇ ਛਿਲੇ (ਚਾਲੀਹੇ) ਕੱਟੇ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਕੇ ਕਿਹਾ 'ਚਿੜੀਓ ! ਮਰ ਜਾਓ', ਤਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਮਰ ਗਈਆਂ : ਮਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ। ਰਹਿਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਚਿੜੀਓ, ਉੱਡ ਜਾਓ'। ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉੱਡ ਗਈਆਂ।

ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ, 'ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੁਛ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ'।

ਅੰਤ ਵਾਹ ਪਿਆ ਇਕ ਪਤੀ-ਥੁਤਾ ਦੇਵੀ 'ਰੰਗ ਰੱਤੜੀ' ਨਾਲ।

ਉਹ ਖੂਹ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰ ਰਹੀ ਹੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਪਾਣੀ

ਮੰਗਿਆ। ਰੰਗ ਰੱਤੜੀ ਨੇ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕੁਛ ਧੌਂਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ। ਅੱਗੋਂ 'ਰੰਗ ਰੱਤੜੀ' ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, 'ਬਾਬਾ ! ਹਰ ਥਾਂ ਧੌਂਸ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਚਿੜੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਾਰ ਦੇਵੇਂਗਾ, ਤੇ ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਂਗਾ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਨਾ ਈ, ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖ।'

ਏਥੋਂ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਨਮਰਤਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਠੇ :

“ਫਰੀਦਾ, ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ।

ਜੇ ਸਾਈਂ ਲੜਹਿ ਸਭੁ।

ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ, ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ।

ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ। ੴ”

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ‘ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ’ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ‘ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ’ ਜਾਂ ‘ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ’ ਹੈ। ਪਰ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ‘ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ’ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ‘ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ’ ਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਿੰਨੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ‘ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ’ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਸ਼ੰਕਰਗੋਜ

ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੁਬਾਈਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਣ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਵੇ । ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ੧੫੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਸਮਾਏ, ਤੇ 'ਸਰਹਿੰਦ' ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਏ ਗਏ ।

ਸਿ ਤਿਤੋ

ਬੇਣੀ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ।
ਇਕ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ, ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿਚ ।

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਭਗਤ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਹੈ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ (ਵਾਰ ੧੦-੧੪) ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਸਨ, ਪਰ ਬੜੇ ਆਲ੍ਹਸੀ । ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ । ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਬ੍ਰਹਿਮਣ ਸਨ । ਘਰ ਦੇ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਆਪ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੇ, 'ਸੈਂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ ।' ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੰਤੋਖੀ ਸੁਭਾਉ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਖਰਚ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਉਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪ ਰਾਜਾ ਬਣ ਕੇ ਭਗਤ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੁਆਰਦਾ ਹੈ ।

“ਪੈਜ ਸਵਾਰੈ ਭਗਤ ਦੀ,

ਰਾਜਾ ਹੁਇਕੈ ਘਰ ਚਲ ਆਵੇ ।
 ਦੇਇ ਦਿਲਾਸਾ ਤੁਸ ਕੈ
 ਅਨਗਿਣਤੀ ਖਰਚੀ ਪਹੁਚਾਵੇ ।
 ਓਥਹੁ ਆਯਾ ਭਗਤ ਪਾਸ,
 ਹੋਇ ਦਿਆਲ ਹੇਤ ਉਪਜਾਵੈ ।
 ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਜੈਕਾਰ ਕਰਾਵੇ ।

(ਵਾਰ ੧੦-੧੪)

ਭੀਖਣ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਭੀਖਣ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ :
ਰਾਗ ਸੌਰਠਿ ਵਿਚ ।

ਮੈਕਾਲਿਫ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਖ ਭੀਖਣ' ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਆਪ
ਕਾਕੋਰੀ (ਲਖਨਊ ਨੇੜੇ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਆਪ ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਿਵਾਨ
ਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੱਯਦ
ਮੀਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ।

ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੫੭੩-੪ ਈ:
ਵਿਚ ਹੋਇਆ ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਆਪ ਚੇਮਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਏਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਘੂ' ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਧੁਰਬਿਨੀਆਂ' ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ 'ਰਾਮਾ ਨੰਦ' ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ 'ਕਬੀਰ' ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

ਆਪ।ਗ੍ਰਸਤੀ ਸਨ। ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਿਉਂ ਕੇ ਆਪ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਓਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਗਏ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ। ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੱਸ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਤਕ ਫਲ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰੋਤਿਆਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ।

ਏਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਣਾ ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਰਾਣੀ 'ਭਾਲਾ ਬਾਈ ਮੀਰਾ' ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ (ਚੇਲੀ) ਬਣੀ।

ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੰਨਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਗਤ

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਅੱਜ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸੀਏ'
ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਘਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਨਮ ਜਾਤ ਦਾ
ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ : ਪੰਨਾ ੩੬ ਉਤੇ ਇਕ ਗਲਤੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਸੋਧ ਲਵੋ।
ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ—ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ (ਜਿਉਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ), ਸੇਤਜ,
ਉਤਭੁਜ।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨਸਾਰ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੪੨੩ ਬਿ: ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਯਾਗ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ 'ਭੂਰਿਕਰਮਾ' 'ਕਾਨਯਕੁਬਜ' ਬ੍ਰਹਮਣ ਸਨ। ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੁਸ਼ੀਲਾ' ਸੀ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਮ ਦੱਤ' ਰਖਿਆ ਸੀ।

ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੁਜ' ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਇਉਂ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੁਜ

|

ਦੇਵਾ ਨੰਦ

|

ਹਰਿਆ ਨੰਦ

|

ਰਾਘਵਾ ਨੰਦ

|

ਰਾਮਾ ਨੰਦ

ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇ 'ਵੈਸ਼ਨਵ' ਮਤ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਰਾਘਵਾਨੰਦ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਨੇ ਬੜਾ ਕਠਨ ਤਪ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਭਰਮਣ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧੈਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ 'ਰਾਮਾ ਨੰਦ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਾਫੀ ਬਦਲ ਗਏ। ਰਾਘਵਾ ਨੰਦ ਨੇ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕੇ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਰਾਮਾਨੰਦੀ', 'ਰਾਮਾਵਤ' ਜਾਂ 'ਵੈਰਾਗੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਯਾਰਾਂ ਮੁਖੀ ਚੇਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ਆਨੰਤਾ ਨੰਦ, ਸੁਰੇਸ਼੍ਵਰਾ ਨੰਦ, ਨਰ ਹਰਿਆ ਨੰਦ, ਯੋਗਾ ਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੀਪਾ, ਸੋਣ, ਭਾਵਾ ਨੰਦ, ਧਨੇਸ਼੍ਵਰ, ਗਾਲਵਾ ਨੰਦ, ਧੰਨਾ।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੫੨੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਫਤਹਿ।

ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ,
ਲੁਧਿਆਣਾ—੨.

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ
29-10-85

ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕਸ Page 116